שבתי זכריה

בתים ומוסדות יהודיים ברובע המוסלמי בירושלים העתיקה

רובע „רחוב חברון" - הרובע היהודי הישן

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

יצא לאור ע"י
האגודה עמ"י - על משמר ירושלים

ת.ד. 1125, ירושלים 02-667395

תשמ"ה - 1985

מוקדש לאמי מורתי

מרת רבקה לאה ע"ה

הצנועה ורבת החסד

וכל מעיניה בספר

יהודים בשער ה"חנויות" – "שוק הכותנה",
צופים בערגה אל מקום המקדש. תחריט מהמאה הי"ט.

עמדות היו רגלינו בשעריך ירושלם:
ירושלם הבנויה כעיר שחברה לה יחדו

(תהלים קכב ב-ג)

תוכן העניינים

		עמוד
א.	הקדמה מאת פרופ׳ זאב וילנאי	5
ב.	מבוא — בתים ומוסדות יהודיים ברובע המוסלמי בירושלים העתיקה – ש. זכריה	7
ג.	יהודים ומוסדות יהודיים ברחוב השלשלת	12
ד.	בנין ה"מחכמה" על יד "שער השלשלת"	16
ה.	בנין כולל "שומרי החומות" ברחוב הגיא	18
ו.	חצרו של ר׳ משה רכטמן – ברחוב מעלה חלדיה	22
ז.	חצר ר׳ מנדל ראנד ברובע המוסלמי	31
ח.	חצר הרב מ.י.לייב דיסקין "הרב מבריסק" ברחוב הסאריה	41
ט.	המרחץ "חמאם אל עין" ברחוב הגיא	46
י.	בית מדרש "העגונה" ברחוב הסאריה	47
יא.	בית ועד עדת המערבים ברחוב חלדיה	49
יב.	רחוב שער הברזל והישוב היהודי בסביבה	67
יג.	חצר ר׳ פישל לאפין ברחוב "שער המשגיח"	74
יד.	חצרו של ר׳ משה ויטנברג ברחוב הגיא	90
טו.	חצר המערכת והדפוס של "החבצלת" בעיר העתיקה	92
טז.	ביבליוגרפיה נבחרת	102

27479

בתים ומוסדות יהודיים ברובע המוסלמי
בירושלים העתיקה-רובע "רחוב חברון"
הרובע היהודי הישן
לשער האריות
ויה דלרוזה
רח' שער האריות
רח' ברקוק
ההוספיס האוסטרי
חצר ר' מ. ויטנברג
לשער שכם
ויה דלרוזה
חצר החבצלת
רח' בית הבד
ביהכנ' חורבת יחזקאל
ר' שמואל לוידר
ר' מעלות המדרשה
רחוב הגיא
חצר ר' פישל לאפין
רח' שער המשגיח
חנות דוד בוימגרטן
לשער שכם
רחוב הגיא
רח' שער הברזל
בית צדיק דנין
תאן א זית
חצר חב"ד
רחוב השרא'יה
מדרשת ירושלים והמקדש
בנין עדת המערבים
ביהכנ' העגונה
חצר ר' מנדל ראנד
שוק הבושתה
הכנסיה הגרמנית
שוק הבשמים
רחוב הגרמנים
שוק הקצבים
רחוב דוד
חצר ר' מאיר לוין
רחוב הקרמי
ביהכנ' דוסין
רח' מעלה חלדיה
חמאם אלשפע
חצר ר' משה רכטמן
בנין כולל "שומרי החומות"
חצר ישיבת חיי עולם
רחוב חברון
רחוב השלשלת
החנויות האפלות
בית ה"מחכמה"
בית שטראוס
באזאר לשע
רחוב חב"ד
רחוב היהודים
הרובע היהודי
ביהכנ' "תפארת ישראל"
חורבת ר' יהודה החסיד
רחבת הכותל המערבי
הוכן ע"י חיים תורן (טירנובר)

הקדמה מאת פרופ׳ זאב וילנאי

בתי יהודים ברובע המוסלמי בירושלים העתיקה

יהודים גרו מחוץ לרובע היהודי בחלקי העיר העתיקה האחרים, בייחוד ברובע המוסלמי. יהודים קנו או שכרו בתים מאת ערבים וישבו בהם. חברות שונות רכשו בתים וגם הקימו בתי-כנסת ובתי-מדרש ורבים למדו בהם. מתיישבים הקימו לצרכי פרנסתם מפעלים כלכליים זעירים: אחד התקין יקב ליצור יין, אחר - חרושת זעירה של מיני גבינות. אחדים - פתחו חנויות מכולת או סדנאות של בעלי-מלאכה ואף ערבים היו בין הלקוחות.

בגבול הרובע המוסלמי, רחוב המכונה בקרב הערבים: מעלה ח׳לדיה ויהודים קראו לו "רחוב חברון", הרבה מתושביו היו ספרדים - רובם יוצאי מרוקו - ואשכנזים יוצאי ארצות שונות, ביניהם: רבי יהוסף שווארץ מחוקרי ארץ-ישראל, בעל הספר "תבואת הארץ", סבו של הסופר והמורה זאב יעבץ, הרב דוד בן-שמעון (דב"ש) ואליעזר בן-יהודה אשר בדאשית בואו לארץ התגורר בחצר בקצה שוק הכותנה - "החנויות" - קרוב אל חצר המקדש. יהודים התיישבו גם בשכונה הידועה בשם הערבי "באב אלחוטה" - בחלקה הצפוני של העיר העתיקה - בין הר הבית ושער הפרחים. מטרת התושבים היתה להרחיב עד כמה שאפשר את התחום היהודי בעיר הקודש.

ברחוב חברון היה קיים "בית המערבים", בימינו ישיבת "תורת כוהנים". ברחוב הגיא היתה ישיבה גדולה "תורת חיים", וסמוך לה בית הכנסת של העדה הגורג׳ית כיום בית המדרש "חזון יחזקאל". ברחוב חברון - ישיבת "חיי עולם", וקרוב לה - בית הכנסת "אוהל יצחק". בסימטה סמוכה אל ויה דולורוזה, רחוב הייסורים הקדוש לנוצרים, פעלה מערכת "החבצלת" עיתונה של ירושלים בשלהי המאה התשע-עשרה. בסימטה סמוכה - היתה ראשיתו של בית היתומים דיסקין, שלימים עבר אל העיר החדשה.

במאורעות הדמים בין יהודים וערבים בשנים תר"פ ותרפ"א (1920-1921) ובעיקר בשנת תרפ"ט (1929) סבלו רבות יהודי ירושלים ובמיוחד אותם יהודים שגרו בחלקים הערביים. רבים נהרגו בידי פורעים, ואחרים נמלטו מבתיהם ומוסדות ציבוריים נהרסו כליל. ערבים פלשו אל בתי היהודים והשתלטו עליהם. באחדים מהבתים עוד נשארו סימני המזוזות בפתחיהם, שהעידו על תושביהם היהודים בשנים קודמות.

אחרי מלחמת ששת-הימים, תשכ"ז (1967) וגאולת העיר העתיקה בידי חיילי צבא ההגנה לישראל, התחילו יהודים להתעניין בגורל בתי היהודים באזור הערבי. במאמציהם הצליחו לאתר בתים ולהחזירם לידי בעליהם החוקיים. לבתים אחדים חזרו יהודים והשתכנו בהם. גם קצת מבתי-המדרש קמו לתחייה, קול התורה שוב נשמע בחוצות עיר הקודש.

עורך-הדין שבתי זכריה, כאב רבות למראה מצב הנכסים היהודים ברובע הערבי "נחלתנו היתה לזרים", והוא פעל כדי להחזיר עטרה ליושנה. הוא התמסר בלימוד מצב מערכת הנכסים: בתים פרטיים ובתים ציבוריים. בנועם הליכותיו ו"בהצנע לכת", שוטט בסימטאות וחיפש בתים שהיו בבעלות יהודית. הוא הצליח לאתר רבים מהם וסייע בגאולתם ובהחזרתם לבעליהם היהודים. הוא התעניין גם במצבם בעבר, וההיסטוריה של כל אתר ואתר, וכיצד הם משתקפים בספרות שנכתבה על ירושלים. מר זכריה אסף את החומר בחיבורו ותרומתו רבה מבחינה לאומית וספרותית. נכס חשוב בידיעת ירושלים ותעודת כבוד לאותם יהודים אשר עשו רבות, בתנאים קשים במאמציהם להרחיב את התחום היהודי בעיר הקודש.

זאב וילנאי

ירושלים, שבט תשמ"ה

בתים ומוסדות יהודיים ברובע המוסלמי
בעיר העתיקה בירושלים

מ ב ו א

נפוצה הדעה כי היהודים בירושלים העתיקה שבין החומות גרו מאז ומתמיד רק ברובע הקרוא כיום "הרובע היהודי", אך למעשה לא כך היה במציאות.

מראשית המאה ה-י"ט ועד שנות השלושים של המאה שלנו עם ריבוי העולים לארץ הקודש מארצות רוסיה ופולין ומארצות המזרח - התפשט "הרובע היהודי" הרבה מעבר לגבולותיו כיום. באזור המכונה כיום "הרובע המוסלמי" גרו מאות משפחות יהודיות. ברובע זה היו קיימים עשרות מוסדות של תורה וחסד. יהודים היו גם בעלי נכסים ברובע. האזור הכולל את הרחובות: הגיא, מעלה חלדיה, ורחוב הסאריה - במרכז העיר העתיקה, והסמוך למקום "שערי המקדש" נקרא בעבר על ידי היהודים - רובע "רחוב חברון". לפי המסורת נקרא האזור בשם זה, שכן המתיישבים הראשונים היו יהודים מחברון, שמחמת לחץ הפורעים הערבים בשנות ה-40 של המאה ה-י"ט בעיר זו עזבו את מקום קברי האבות ועלו להתיישב בירושלים[1].

איש ירושלים ר' יצחק שפירא בספרו "ירושלים - העיר העתיקה" (תש"ח) - מקדים את תחילתו של הישוב היהודי ברובע "רחוב חברון" לשנת תק"ע (1810). וכה דבריו של י' שפירא אשר בהם הוא מונה דרך אגב את המוסדות העיקריים שנוסדו במשך השנים באזור:

"ישוב רחוב חברון החל עוד בשנת תק"ע (1810) ע"י יהודים חברוניים שהתיישבו בו ועל כן נקרא הרחוב על שמם. במשך דורות שימש הרחוב הזה מקלט לאלפי עולים אשר עזבו את הגולה הנזרו מתענוגות עולם הזה ודבקו בתורה ועבודת ה'. במשך המאה הי"ט נוסדו בו למעלה מעשרת בתי כנסיות ומדרשות כגון:

א. ישיבת "תורת חיים"
ב. ישיבת "חיי עולם"
ג. שני בתי מדרשות של הספרדים המרוקנים (בית "עדת המערבים" ברחוב חלדיה)
ד. בית הכנסת החדש.
ה. בית המדרש "קהילת ישורון" (כולל "רייסין")
ו. שני בתי הכנסת ההונגרים (כולל "שומרי החומות" ברחוב הגיא)

---

(1) ראה רשימתו של א"ר מלאכי - שנתון "היכל שלמה" תשל"ט (ע' 347) וראה בתוכני ירושלים, זכרונותיו של ש"מ משיוף, תשל"ח (עמ' 14).

ז. ביה"מ "ציון המצוינת" של יוצאי מדינת אוסטריה (כולל "גליציה")

ח. ביה"מ "אהל יצחק"

ט. ביה"מ "נפש חיה" – בפי ההמון, בית הכנסת של העגונה.

ועוד בתי תפילה.

ברובע המוסלמי, לא זו בלבד שגרו בו יהודים, יהודים ניהלו גם בתי עסק ברובע זה. אף ברחוב הנוצרים וברובע הנקרא "מוריסטן" ("השוק החדש") היו רוב בתי העסק בידי יהודים עד הפרעות של שנות השלשים למאה שלנו. ברובע הנוצרי היה קיים באותן שנים בית כנסת אשר יסד אותו יהודי בשם מאיר גני שעלה ארצה מיוון בשנות ה-80 למאה הי"ט. (ראה ספרו של יעקב אלעזר: "חצרות יהודים בירושלים" עמ' 177).

לעניין היישוב היהודי והיקפו ברחוב חברון (הרובע המוסלמי) ראוי להביא להלן את דבריו המעניינים של המגיד הירושלמי הנודע, ר' בן-ציון יאדלר ז"ל, שנולד באזור זה בשנת תרל"ב (1872) וגר בו בימי נעוריו. הדברים מובאים בהקדמה לספרו "בטוב ירושלים" (תשכ"ז) והם מתארים בתמציתיות את העובדות:

"הדור שאני מצאתי היו כולם דרים בעיר העתיקה, ובזמני התחילו לבנות בתים מחוץ לעיר וכל רוב מנין ובנין של הישוב היה ברחוב שנקרא: "רחוב חברון" (להזכיר תמיד זכות "ישני חברון") והיינו מרחוב היהודים ולמטה על יד שערי "בית המקדש" שכל היראים שעברו ושבו ברחוב זה היו משתחווים נגד שערי בית המקדש... עד שער שכם, וברחוב "באב חוטא" עד שער האריות. בשטח הזה היו שנים ועשרים בתי כנסיות, ספרדים ואשכנזים, ושתי הישיבות הגדולות "תורת חיים" ו"חיי עולם". מלבד ישיבות הספרדים. ובשטח הזה היו חמישה ועשרים בתי מקוואות, ובבתי הכנסיות של "שומרי החומות" שהם על יד שערי בית המקדש הנקרא "שער החנויות" היו שם "משמרות" והישוב הזה היה מעורב בשכנות עם הערבים. עם כל זאת לא היה פחד לילך יחידי".

מדברי הרב ב"צ יאדלר מתברר כי בתקופתו – שנות ה-80 של המאה ה-י"ט היה המצב בעיר העתיקה נוח פחות או יותר, "ולא היה פחד לילך יחידי" בעיר העתיקה, כפי שהוא אומר. אולם מאוחר יותר, משנות ה-20 של המאה שלנו ואילך, החלו הערבים לפרוע פרעות דמים בשכניהם היהודים.

ההתיישבות היהודית שמצפון לרחובות דוד ולרחוב השלשלת בעיר העתיקה סבלה במיוחד מפרעות הדמים שערכו הערבים בשנים תרפ"א, תרפ"ט ותרצ"ו (1921, 1929, 1936). בתים ועסקים של יהודים נהרסו ומידי פעם עזבו משפחות יהודיות את האזור עד שלבסוף, בשנת תרצ"ו (1936) עקרו היהודים מן האזור הזה.

היישוב היהודי הצטמק אז ל"רובע היהודי" בלבד. רובע זה החזיק מעמד עד למלחמת העצמאות של שנת תש"ח (1948). בשנה זו נכבש הרובע על ידי חיילי הלגיון הירדני. מגיני הרובע עמדו על נפשם בגבורה עד לרגעים האחרונים. עמידה של מעטים נגד רבים. הם החזיקו מעמד עד ליום י"ט באייר תש"ח (26.5.48) כשלא היתה להם ברירה אלא להכנע. הלוחמים שנותרו בחיים הלכו בשבי הירדנים.

תשע עשרה שנה – משנת תש"ח (1948) עד לשנת תשכ"ז (1967) היתה העיר העתיקה ריקה מיהודי במלחמת ששת הימים בחודש אייר תשכ"ז הגיעו הימים ההיסטוריים לעם ישראל. עם ישראל בכוחו ובגבורתו של צבא ישראל, ובעזרת צור ישראל, שיחרר את העיר העתיקה.

יהודים חזרו למקומות היקרים והנשגבים ביותר של עמנו, אליהם ערגנו כאלפיים שנה. חזרנו לקדושים שבמקומותינו – הר הבית – מקום המקדש, הכותל המערבי, בתי הכנסת ומוסדות התורה והחסד, וכן לבתים ולחצרות היהודיים בעיר העתיקה – אלה "מקדשי המעט" של העם. חלום דורו התגשם לנגד עינינו, אך הבתים והחצרות היו הרוסים עד היסוד, ורובם נמצאו תפוסים על ידי ערבים

ניתן היה לצפות שעם השחרור יעשו השלטונות למען שיקומה המלא של העיר העתיקה כולה. אולם לא כך קרה. ממשלות ישראל, מאז מלחמת ששת הימים דאגו לשקום "הרובע היהודי" המשתרע מרחוב השלשלת דרומה. לשם זה הוקמה בשנת תשכ"ח (1968) – "החברה לשיקום ופתוח הרובע היהודי". באמצעות חברה זו יושבו עד עתה (1984) ב"רובע היהודי" כשלוש מאות וחמישים משפ יהודיות. אולם החלקים האחרים של העיר העתיקה, כולל ה"רובע המוסלמי" שבעבר היה קיים בו ישוב יהודי משגשג, הוזנחו. כך נהגו כל ממשלות ישראל מאז מלחמת ששת הימים. נוצר איפוא מעין "גטו" יהודי בחלק הששי של ירושלים שבין החומות.

בשנת תשל"ט (1979) נוסדה בירושלים אגודה של מתנדבים בשם "אגודה להחזרת עטרה ליושנה", ששמה לה למטרה לעסוק באיתור הרכוש היהודי בחלקי העיר שמעבר ל"רובע היהודי" ובשיקומו. אגודה זו גאלה ושיקמה עד כה מספר בתים ומוסדות תורה. בשנת תשמ"ב (1982) הוקמה אגודה נוספת למטרה זו בשם "עטרת כהנים", אשר גם היא פעילה מאד בשיקום הרכוש היהודי ויישוב

האזורים שמחוץ לרובע היהודי. פעולות אלה מהוות אמנם את ראשיתו של תהליך השיקום, אולם בגלל מיעוט האמצעים הכספיים, היקף פעולותיהן של האגודות הללו מצומצם.

כדי להביא לשיקומה המלא של ירושלים ש"בין החומות" דרושה פעולה ממלכתית מהירה ובקנה-מידה רחב בדומה לזו שב"רובע היהודי". כל עוד לא נעשית פעולה כזו עומדים הבתים היהודיים בשממונם ובחורבנם ובכך מנציחים למעשה את מעשי הפורעים - מפרעות תרפ"א, תרפ"ט ותרצ"ו.

בשולחן ערוך, "אורח חיים", הלכות בית הכנסת, סימן קנ"א, הלכה ט'-י', נאמר:

"בתי כנסת... לאחר שחרבו עדיין הם בקדושתן, וכשם שנוהגים בהם כבוד ביישובן כך נוהגים בחורבנם... ואם עלו בהם עשבים תולשים אותם ומניחים במקומן משום עגמת נפש, כדי שיראו העם ותעיר רוחם וישתדלו לבנותם".

בחיבור זה, אנו מביאים את סיפורם של חלק מן הבתים והחצרות היהודים, שהיו קיימים בעבר ברובע המוסלמי (הרובע היהודי הישן), בית בית וסיפורו, בית בית ותולדותיו. וכן את סיפורם של מוסדות התורה והחסד, בתי-כנסת ובתי-המדרש שהתקיימו באיזור וחרבו.(2) תיאור מעשיהם של כמה מן הדמויות המופלאות, פרנסי הדור, שעסקו ביישוב ירושלים מתוך מסירות נפש למופת. לצורך איסוף החומר וריכוזו, עברתי על עשרות ספרים וכתבי-עת של התקופה הנדונה, זכרונות תושבי המקום, עדויות בע"פ מפי צאצאיהם ובני-משפחתם של דיירי האיזור.

---

(2) עד כה הוצאו לאור על ידינו החוברות הבאות בנושא הנדון:

א. פרק מ-90 שנות היסטוריה יהודית ברובע המוסלמי מ"ישיבת תורת חיים" עד בית הכנסת "אגוד לוחמי ירושלים", מהדורה ראשונה - ניסן תשל"ח. מהדורה שניה - כסלו תשמ"ג - דצמבר 1982.

ב. מוסדות יהודיים ברובע המוסלמי - "דפי מידע" - אלול תשמ"ב (ספטמבר 1982).

ג. בתים ומוסדות יהודיים ברובע רחוב חברון - כסלו תשמ" ד (נובמבד 1983).

נדרשתי לנושא חשוב זה, למקרא דברי "השולחן ערוך" על בתי-כנסת שחרבו - לתלוש מן הבתים והחצרות האלו את "העשבים" שעלו בהם ולעורר את רוח העם, כדי שיעשו למען שיקומם ובניינם. בשמחה ובסיפוק אני מציין את ההתעניינות המרובה שחלה בציבור בשנים האחרונות, למתרחש באזורים אלה, הקמים לתחייה מחודשת ומתאכלסים ע"י החלוצים הצעירים של ימינו, אשר במסירותם ובהקרבתם העילאית, הולכים וממלאים את הנכסים שננטשו בכורח המציאות המרה, ובתנאים קשים למדי מקימים מחדש את מוסדות התורה, הישיבות ובתי-התפלה שהיו שוממים במשך עשרות שנים. בתים שאינם ראויים למגורי אדם קולטים משפחות צעירות המוכנות לדור בהם, מתוך הכרת החשיבות החלוצית שבדבר.

ברשותי חומר רב נוסף ותקוותי היא כי בע"ה אוכל לפרסמו בעתיד הקרוב.

לסיום, הריני להודות מקרב לב לכל מי שסייע בידי בפרסום החומר. במיוחד לידידי הפרופ' זאב וילנאי שעבר על רובו של החומר ונאות לכתוב הקדמה לספר. כן אני מודה לידידי יהודה כהן ושמחה כ"ץ מירושלים שעברו על החומר והעירו את הערותיהם. לכולם — התודה והברכה.

ב"ה, ירושלים - שבט תשמ"ה

שבתי זכריה

יהודים ומוסדות יהודיים ב"רחוב השלשלת" בירושלים העתיקה

רחוב "השלשלת" בירושלים העתיקה הוא המשכו של רחוב דוד מכוון מערב למזרח. תחילתו של הרחוב הוא ב"חנויות האפלות" – במערב והוא נמשך מזרחה עד הגיעו לשער – "השלשלת". שער זה הוא אחד השערים המרכזיים שבחומה המערבית של "הר-הבית". יש המזהים אותו עם "שער קיפונוס" מימי בית שני – הנזכר במשנה במסכת "מדות".

יש הסוברים כי "שער-השלשלת" בנוי במקום "שער-שלכת", שבו שמרו משמרות הכהנים בימי קדם, כמסופר בספר דברי הימים.

... למערב עם שער שלכת במסילה העולה, משמר לעומת משמר".

(דבה"י – א כו טז)

הרחוב עובר מעל הגשר העתיק שהולין בזמן "בית שני" ל-"הר הבית" ועבר מעל קשתות עתיקות וביניהם הקשת המכונה "קשת וילסון". הגשר שמש את הכהנים ככניסה לחצר "בית המקדש", בצמוד לאורך תואי הרחוב עברה ה"חומה הראשונה" – כפי שהיא מכונה בפי יוסף בן מתתיהו בספרו "מלחמת היהודים". שרידי החומה הזו נתגלו בחפירות הארכיאולוגיות שבוצעו בשנת 1970 ע"י פרופ' נ. אביגד – בין רחוב היהודים ורחוב השלשלת.

איש ירושלים הסופר יצחק שפירא בספרו: "ירושלים העתיקה" (עמ' 52) כותב:

"דרכו של יהודי ל"כותל" היתה מקדמת דנא דרך רחוב השלשלת. זכה הרחוב הזה לשלושה דרכים: להר-הבית, ל"כותל המערבי" ולרחוב חברון על ישיבותיו ובתי כנסיותיו, ונקרא על שם שער השלשלת שבקצהו".

כאמור – במאה הי"ט שמש רחוב השלשלת כציר מרכזי אל ה"כותל המערבי" ולאזור הישוב היהודי שב"רחוב חברון" ובגלל קרבת האזור ל"הר הבית" התפתחה בסביבה זו התישבות יהודית רבה.

המורה והסופר דוד ילין בספרו: "ירושלים של תמול", ירושלים תשל"ב מספר:

..."כי בתוך השווקים שבעיר העתיקה במיוחד ברחוב דוד ורחוב השלשלת היו הרבה חנויות של יהודים ובקטעים רבים רב הבעלים של החנויות היו מבני ישראל".

בין המשפחות הראשונות שהתישבו ב"רחוב השלשלת" היתה משפחת יהושע ילין – אביו של המנוח דוד ילין – שהוזכר לעיל.

הנדבן היהודי המפורסם, נתן שטראוס מארצות הברית, (1848 – 1931) ראה ברחוב זה – הקרוב ל"הר-הבית", אזור חשוב ביותר ורכש בו בית בשנת תר"ע (1910) לערך. הבית נמצא במרחק כ-100 מטר מערבה מ"שער השלשלת". בדרום פונים חלונותיו של הבית לעבר רחבת ה"כותל המערבי". מעל שער בית זה שברחוב השלשלת רואים עד היום את סמל ה"מגן דוד" – הקיים במקום מאז שנרכש הבית על ידי נ. שטראוס.

בשנת תרע"ב (1912) יסד נתן שטראוס בבית זה "בית תמחוי" לעניי ירושלים. בית התמחוי השביע רעבים רבים מדלת הישוב. בכל יום היו מחלקים בו ארוחות חמות לעניי ירושלים.

את "בית התמחוי" ניהל איש ירושלים – ר' יוסף נבון ז"ל – אביו של נשיא המדינה לשעבר מר יצחק נבון. חולקו בו ארוחות חמות חינם לכל דורש – ליהודים וערבים כאחד. היו ימים ובפינת חסד יהודית זו – ברחוב השלשלת – בין השווקים העתיקים והמקומרים של העיר העתיקה חולקו כ-1,600 ארוחות ליום. ר' יוסף נבון, ניהל את המוסד, בסדר למופת – משך 22 שנות קיומו מ-1912 עד 1934.

איש ירושלים הסופר יעקב יהושע ז"ל בספרו: "ילדות בירושלים הישנה" (חלק רביעי ע' 108) מספר כיצד מונה יוסף נבון כמנהל ה"תמחוי".
בתחילה היה נבון עובד רגיל במוסד. פעם ביקר נתן שטראוס בירושלים וסר לראות כיצד מתנהלים העניינים בקופת התמחוי שהוא יסד. נכנס לחצר, משראהו יוסף נבון, סבור היה כי לפניו אחד הזקנים הנצרכים שבא לסעוד את ארוחתו הדלה. הושיבו ליד השולחן ודאג לצרכיו. משראה זאת הנדיב, שיבח את הנהגתו ויחסו כלפי כל אדם, ומינה אותו לאחראי על התמחוי.

בספר הזכרון הירושלמי של נחום דב פריימן משנת 1913 (עמ' 28) נמסר:

"תמחוי – מיסודו של הנדיב נתן שטרויס, נוסד תרע"ב ע"י הנדיב המצויין מר נתן שטרויס. התקציב: 18,000 פר', 300 עניים אשכנזים וספרדים אוכלים בכל יום חבשיל חם ומבריא. בליל שבת אוכלים 20 עניים וביום שבת – 120 עניים. המאכלים מבושמים ומבריאים, החדרים וכלי האכילה נקיים בתכלית הנקיון".

יצויין כי כיום מחזיק בבית שטראוס – משרד הדתות ונוסד בו "כולל" ללמוד תורת "הנגלה והנסתר".

ודברים נוספים על רחוב השלשלת:

איש ירושלים – יהודה וויס בספרו "בשעריך ירושלים" כותב על יהודי בשם ר' יחזקאל ליליינטל שהיתה לו חנות ירקות ברחוב השלשלת. הוא היה מספק ירקות ופירות לרב י.ל. דיסקין – "הרב מבריסק" – כי הוא היה נאמן על הרב בהפרשת תרומות ומעשרות. (עמ' 88 שם).

הסופר חיים באר – באחת משיחותיו על סבו – דוד הכהן – מספר כי סבו ככהן היה גר בחצר ברחוב השלשלת בסמוך למקום המקדש. ככהן התכונן סבו, כל השנים לעלות ולהכנס לחצר "בית המקדש" ולזכות לקיים שם את עבודת הקודש כסדרה.

בכך חשיבותו המרכזית של רחוב זה.

ר' יוסף נבון
מחלק "פתקאות" **לבני ירושלים לארוחות חמות** ב"תמחוי"

Oct. 27. 1927.

We are delighted to see the results of Mr. Nathan Straus's work in Jerusalem and the clean food & kitchens that are provided under Mr. Joseph Navon as Manager & Long may the work live.

Mr & Mrs. Chas E Gordon.
(U.S.A.) Montclair, N.J.

קטעים מ"ספר האורחים" שבבית התבשיל של נ. שטראוס
משנת תרפ"ח – המדברים על התרשמות המבקרים מהמקום

"כרטיס הבקור" של ר' יוסף נבון
מפקח בית התבשיל של הנדיב נתן שטראוס

יוסף נבון

משקח בית התבשיל של "נתן שטרוס" בעיר העתיקה

JOSEPH NAVON

Superintendent "Nathan Straus" Soup Kitchens in the Old City

ירושלם Jerusalem

בנין "המחכמה" על יד "שער השלשלת"

ה"מחכמה הוא שם ערבי - שפרושו "בית המשפט". בנין ה"מחכמה" נקרא כך משום שבתקופה התורקית היה קיים בבנין זה בית המשפט המוסלמי. הבית גובל עם חומת "הר הבית" מצד מערב ונקרא בערבית "אלמחכמה שעריה", ומדרום לבנין נמצאת רחבת ה"כותל המערבי". המבנה בן שתי הקומות הפונה לרחוב השלשלת הוא מהתקופה הממלוכית - ראשית המאה ה-14.

החלק התחתון של הבנין — פונה לרחבת ה"כותל". רצפת הבנין במקום זה היא בגובה רחבת ה"כותל". מעל הרצפה בנויות קשתות עתיקות, שהגדולה שבהן נקראת "קשת וילסון" - ע"ש החוקר הבריטי שגילה אותה במחצית המאה הי"ט. הקשת היא מתקופת "בית שני" והיא נבנתה יחד עם הקיר המערבי של "הר הבית". "הרגל" המזרחית שלה היא חלק של ה"כותל המערבי".

מעל הקשתות העתיקות נבנה בנין "המחכמה", הכניסה אליו היא מצד צפון — מרחוב השלשלת". רצפת הקומה התחתונה של בנין זה נמצאת כ-10 מ' מעל רצפת "קשת וילסון".

ד"ר א. קימלמן במחקר על בנין ה"מחכמה" שפורסם בספר "פרק חדש בתולדות הכותל המערבי" שיצא לאור ע"י משרד הדתות בשנת תשל"ג כותב:

"מקובל אצל היהודים שבמקום הזה עמד בית המשפט של שלמה המלך, ואף אצל הערבים יש מסורת דומה, לפי פרופ' דינור היה במקום הזה גם בית מדרש, בית ועד וישיבה מזמנו של חזקיהו המלך ועד לתקופה מאוחרת (ראה ירחון "ציון" ג' — תרפ"ט). כאן היתה "לשכת הגזית" - מקום מושב הסנהדרין - הן לפי מסורת יהודי ירושלים והן לדעת חוקרים חדשים לפי מקורות שונים (ראה יוספוס, "מלחמת היהודים" ה, ד, ב). לפי המשתמע מהמשנה "במסכת מדות" היתה "לשכת הגזית" בצד הצפון, בין מזרח למערב - חציו בקודש וחציו בחול".

כך למעשה בנוי הבנין כיום - בחלקו בקודש ב"הר הבית" ובחלק בחול.

ד"ר קימלמן במחקרו ממשיך:

"גם אחרי החורבן המשיכו יהודים להתפלל כאן, ההשערה היא כי במקום זה עמד בית הכנסת ובית המדרש המפורסם בתקופה הערבית - בו התפללו יהודי העיר

ועולי רגל מהגולה שבאו להתפלל ליד מקום המקדש. כן משערים כי על בית זה כתב הרמב"ם שבהיותו בירושלים התפלל "בבית הגדול והקדוש". בתקופה התורכית - שמש בנין ה"מחכמה" כמקום מושב ביה"ד המוסלמי בו נרשמו העיסקות בנכסי דלא ניידי שנעשו בירושלים וסביבתה.

כך למשל מספר הקונסול הבריטי בארץ ישראל - ג'יימס פין ששמש בתפקידו זה בשנים 1846-1863 — בספרו "עתות סופה" (תורגם לעברית) - כי רשום רכישת הקרקעות מצד השר משה מונטיפיורי לבנין שכונת "משכנות שאננים" בירושלים נעשתה ב"מחכמה" הצבורית בשנת 1855. (שם, עמ' 501).

השופט ג. פרומקין בספרו הנ"ל "דרך שופט בירושלים" מוסר תיאור על בנין ה"מחכמה" בתקופתו (בהיותו עורך דין במקצועו) והוא כותב:

"חצר המחכמה" חצר מקומרת אשר ממול לכניסתה חלונות צופות פני הכותל המערבי. בעד שבכות הברזל של חלונות אלה אפשר לסקור בשלוה מלמעלה אל הכותל, להסתכל ולקלוט רשמים, ולא מתוך אותו הדחק שמלמטה, כשאדם נדחף ונטרד כל הזמן. בחצר זו היו שני חדרים גדולים, מימין חדרו של הקאדי, הוא שופט הדת, וממולו - חדרו של ה"באש-כאתב", ראש הסופרים, ואתו שנים או שלשה לבלרים. החצר היתה מלאה תמיד מתדיינים רבים וסתם סקרנים ובכללם עדים שאומנותם בכך, שדרכם להימצא לו לאדם בשעת צרתו ולהעיד לטובתו כפי אשר יידרש ממנו, אם מוכן אחד הצדדים לשלם לו לעד את שכרו". (שם, עמ' 36).

מסופר גם על הרב ר' זלמן בהר"ן - שנקרא גם ר' זלמן ר' נחומ'ס - שהיה בין מיסדי שכונת מאה שערים (בשנת תרל"ד - 1874) - כי הוא בא לבית זה כדי לרשום את רכישת עיסקת המקרקעין להקמת שכונת "מאה-שערים". ר' זלמן הגיע לאולם הראשי הנמצא במערב הבנין וסרב - מטעמים דתיים להכנס ללשכה של הפקיד הרושם - שהיתה מזרחית יותר - בהיותה בחלק ש"בקודש" - כפי שהוזכר לעיל. לפיכך נשאר ר' זלמן לחכות באולם הגדול ולשם הביאו לחתימתו את המסמכים.

בנין ה"מחכמה" משמש כיום לבסיס של צה"ל ונקרא "מצפה הכותל". אחרי מלחמת ששת הימים התקין צה"ל במקום בית כנסת הפונה ל"הר-הבית".

בנין כולל "שומרי החומות" ברחוב הגיא

בקצה רחוב דרך הגיא הוא הרחוב המוליך משער-שכם אל הכותל-המערבי, מצוי בנין עתיק שגם בחורבנו הוא מרשים. קומתו הראשונה של הבית נבנתה לפני כמאה שנה.

הבית שימש מרכז לישוב היהודי הגדול שחי בסביבה זו עד למאורעות תרפ"ט (1929) ובו בית מדרש של כולל "שומרי החומות" בירושלים.

בשנת תרס"ד (1904) נבנתה הקומה השניה ובה שני בתי כנסת לחסידים ופרושים. בנין מפואר ביותר מרומם ומתנשא על כל בתי הסביבה.

הטורקים ששלטו בארץ באותו זמן, התנגדו לבניה זו כיון שהבנין היה גבוה יותר ממסגד "כיפת הסלע" שעל הר הבית. אז נתגייסו כל בני "הכולל" ובלילה אחד בנו את התקרה של בית הכנסת ובכך קבעו עובדה ומנעו את ההריסה. החוק התורקי שהיה קיים אז, קבע שאם הושלמה בניית הגג של בית, אין הורסים את הבנוי.

השלימו את הבנין, קבעו למעלה שני בתי כנסת ובקומה התחתונה קבעו בית מדרש שנקרא "משמורים". שם ישב ועסקו בתורה משמרות משמרות - עשרים וארבע שעות ביממה. גם מקוה טהרה היה באותו בנין. סמוך לבנין מדרום היתה קיימת מאפית מצות.

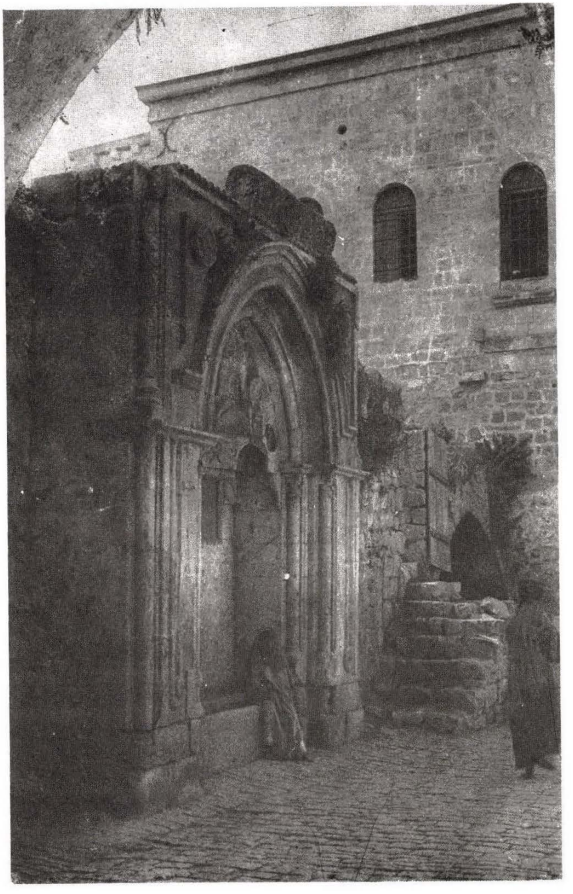
במאורעות תרפ"ט עזבו היהודים את הסביבה שהפכה לערבית טהורה ואולם בית הכנסת לא נעזב. עדיין היו באים אליו להתפלל מרובע היהודים ואף מתושבי העיר החדשה בלכתם אל "הכותל המערבי".

במאורעות תרצ"ו נדחקה כל רגל יהודית מאותו מקום מפני הסכנה ובית הכנסת נעזב לחלוטין, הערבים תפסו את הבנין וישבו בו. לאחר שהוזנח, נחרב בית הכנסת בידיהם כליל ולא נותרו ממנו כיום אלא חלקים משלשה קירותיו ועדיין פארם עליהם.

יצויין,כי בפרעות תרפ"ט הוצא מבית הכנסת "ארון הקודש" והוא הועבר לבית הכנסת "קהל יראים" שבשכונת מאה שערים.

כשנתיים לאחר שחרור העיר העתיקה בשנת תשכ"ז, הושכרה הקומה התחתונה על ידי ה"כולל" לח. בן ארזה שיסד במקום חנות לספרים וחפצי קודש והיא החנות היהודית היחידה שנמצאת ברובע המוסלמי.

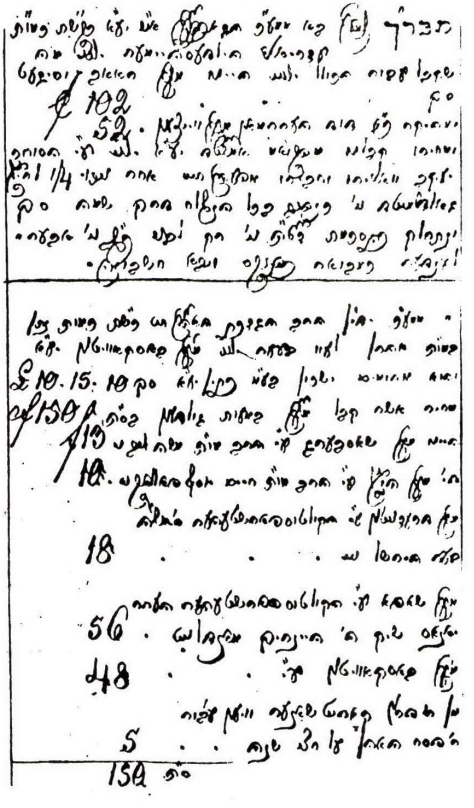
ה"כולל" עשה לאחרונה מאמצים לשקם את הבנין, החלו לבנות עליו קומה שניה ובכוונת המוסד להקים במקום "בית-מדרש" ופנימיה.

ה"רהט" המפואר (מקום השחיה) בדרום רחוב הגיא. התמונה היא מ-1920. מאחורי הרהט נראה בנין כולל "שומרי החומות" כשהוא שלם

מול חורבות הבתים היהודיים שעל יד "הר הבית"
מימין – בנין כולל "שומרי החומות" החרב.

דף מתוך ספר ההכנסות של
כולל "שומרי החומות" מתחילת יסודו
שנת תבר"ך (1862)

ממשלת פלשתינה (א"י)

תעודת רשום

משרד ספרי האזרוח ב ירושלים

מספר הבקשה	1486/1930
מספר הטופס	1121/1930
מספר הספר	16
מספר הדף	256

המחוז	ירושלים	עיר	ירושלים	הרובע או השכונה 3rd

סוג הנכסים דלא נידי	בית	הערות
האיכות	יהודי	
צפון	בית הכנסת לוכלוכים	
דרום	דרך	
מזרח	חצרו של אלמן	
מערב	דרך	
השטח	—	
החלק	כשלמות	
מקשקת או כלל עשור	—	
שם הבעל הקודם	—	
סוג התעודה	נשאר בהקנס ירקוב שטר הקנס בשלוק 29.11.15 מושר נס. 3353/9164 R. מולק 10.6.30.	
הטאר	1/1=מלא 1/2=כמעט 1/3=חצי	

הנכסים דלא נידי המתוארים בעל רשומים בשם ממלכת "כולל שומרי החומות" ירושלים

ן ירושלים והעתקה זו נתנה לי להראות על הרשום הזה.

תעודת רשום זו נתנה בהתאם להוראות:

(א) סעיף 3 של חק העברת נכסי דלא ניידי סה"ח לשנת אאל 1331, (23 מרץ 1320).

(ב) סעיף 9 של תקנות העברת קרקעות 1920.

ההוראות הנוגעות הנן:

א) תעודות רשום רשמיים יש לחק תקף והנם מוצאים לפעל. כתי השפטים האזרחיים והשרעיים יתנו פסק דין על סך תעודות אלו ורשמן מבלי תביעה נוספת. תעודת רשום רשמית לא תבטל אלא על ידי פסק דין שניתן על מנעים תקיים.

ב) הנסבות הנקובות ורשום השטרים אינם כוללים כל עריות על זכות הקנין או על תקף ההעברה.

התאריך 21.6.1930

חותם משרד ספרי האזרוח

חתימה רושם הקרקעות

תעודת קנין רשמית (קושאן) מזמן המנדט על רכוש של כולל "שומרי החומות" ליד "חמאם אל עין" בעיר העתיקה.

חצרו של ר' משה רכטמן

ברחוב מעלה חלדיה בירושלים העתיקה

חצרו של ר' משה רכטמן היתה קיימת ברחוב חברון בעיר העתיקה. כיום נקרא הרחוב "מעלה חלדיה", והוא מתחיל מהצומת של "שוק הכותנה" ברחוב הגיא ועולה מערבה לכוון רחוב הכרי.

בעבר היה רחוב זה מאוכלס במאות משפחות יהודיות, אשר עלה עליהן הכורת בשנות הפרעות של תרפ"ט ו-תרצ"ו. במעלה רחוב זה מימין עומד הבנין המפורסם של "עדת המוגרבים" שבעבר היה בו בית מחסה לעניים, תלמוד תורה ובית כנסת (נוסד תרכ"ו - 1866). בנין המוגרבים היה שומם ומוזנח משנת תרצ"ו. אחרי מלחמת ששת הימים, בשנת תשל"ט (1979) נגאל הבית משממונו והיה לשוקק חיים. בני-תורה ייסדו בו בית מדרש ללמוד הלכות הקודש והמקדש, וקול התורה בוקע מתוכו יום ולילה. חלקם אף קבע את מגוריו בבית זה. ממול ומשמאל לרחוב נמצאת החצר המפורסמת של ישיבת "חיי עולם", שנוסדה פה ע"י יהודים יוצאי פולין בשנות ה-80 של המאה ה-י"ט. כיום גם חצר זו מאוכלסת ע"י ישיבה של חסידי "ברסלב".

בהכנסנו לרחוב חלדיה מכוון רחוב הגיא, הרי הפתח הראשון משמאל מוביל לחצרו של ר' משה רכטמן. הבית נושא כיום את המספר 52.*

ר' משה עלה ארצה מטורוב שברוסיה הלבנה בשנת תרמ"ה (1885). קדמו לו הוריו שעלו לירושלים שנה לפני כן. לפי רושמי הרשומות עסק תחילה ר' משה בעסק של ייצור יין, אך לאחר שנכשל בו הוא החל לעסוק ביצור גבינה מיוחדת שבזה קדם לו אביו כפי שר' משה עצמו מספר בדפי זכרונותיו שנותרו ושנצטטם להלן. בגלל עיסוקו כינוהו בני ירושלים, "ר' משה קזניק".

בידינו נמצאים מספר דפי זכרונות שכתבם ר' משה בכתב ידו, בשנת תפר"ח (1928)[1]. וכה כותב ר' משה בסגנונו המעניין ובכתב ידו הברור והיפה על בואו לירושלים ועל עיסוקו.

"ב"ה היום יום כ"ה סיון שנת תפר"ח פה ירושלים תובב"א.
לזכרון לדור האחרון השתלשלות העמל והיגיעה שלנו למען התפרנס מיגיע כפינו בבואנו לירושלים ת"ו ביום עש"ק פ' בראשית שנת תרמ"ו (1885) והורי אבי ומורי ז"ל כבר

---

1) צילום של דפי הזכרונות קיבלנו מבני משפחת ר' משה רכטמן ועל כך נתונה תודתנו. (ראה להלן).

* ראה תרשים.

עסק בעשיית גבינה שוויצר בקיץ שנת תרמ"ד בכפר אמאוס וכפר יאלא, וכשראיתי את הגבינה מצאתי כי הגבינה כחושה וקשה למאד, אמרתי לו מה זאת וכי זה יקרא גבינה שוויצר, הלא הוא קשה והוא כעץ. השיב לי אבי ז"ל, פה בסביבות ירושלים אין להשיג חלב צאן כבשים הדרוש לגבינה הזאת שנעשה שמן ופה למזרח ירושלים בעבר הירדן יש להשיג אצל הערביים יושבי אוהלים הרבה חלב צאן. אבל הדרך שמה בסכנה גדולה מפני השודדים והרוצחים".

ור' משה בזכרונותיו ממשיך ומוסר פרטים מרתקים כיצד הוא נוסע לכפרים הערביים בסביבות ירושלים ורוכש מהם חלב צאן מתאים בכפרים והוא מכין את הגבינה.

על ר' משה רכטמן כותב איש ירושלים א. המבורגר בספרו "שלושה עולמות" (כרך 3):

"היתה לו חנות ב"רחוב חברון", אחרי החצר של תלמוד תורה "חיי עולם" סמוך לבית המרחץ של הערבים (חמאם אל-עין) שמכר יין. בימים ההם לא היתה בירושלים גבינה קשה, רק מה שהביאו מסלוניקי שקראו אותה "קשקבל" ורוב היהודים לא רצו לאכול גבינה זו. התיישב ר' משה עסק טוב (מכירת יין לא ראה סימן ברכה) ונסע לכפרים הסמוכים לירושלים ועסק שמה בעשיית חריצי גבינה קשה. היה נוסע ביום ראשון ובא ביום הששי והביא עמו הרבה חריצי גבינה קשה ומזה היתה פרנסתו מצויה, קראו אותו "משה קזניק" (עמ' מ"ג).

לפי מקורות שונים, היהודים בירושלים עסקו בהרחבה ביצור גבינה ובאותם האופנים כמו ר' משה, כבר מתחילת התקופה העותומנית (המאה ה-16).

ואלה דברי ד"ר אמנון כהן בספרו "יהודים בשלטון האיסלם - קהילת ירושלים במאה ה-16" (עמ' 200):

"עיקר יחודם של היהודים בעניין זה היה בגבינה שאותה יצרו ואף מכרו. את הקשר היהודי לנושא זה ואת ההתמחות בייצור הגבינה יש לראות כנובעים מחשש להסתבך באכילת גבינה של גויים שיש בה משמינית של חשש טריפה".

ומענין הדבר, כשם שנהג ר' משה רכטמן בענין ייצור הגבינה מחלב צאן של הכפריים הערביים נהגו היהודים 300 שנה לפני כן, בתחילת שלטון הטורקים. וכך כותב א' כהן בהמשך:

"יהודים מירושלים נהגו לצאת דרך קבע יחד עם שוליותיהם אל הכפרים של נפת ירושלים, שם היו מייצרים גבינה שאותה מכרו מאוחר יותר לבני עירם" (עמ' 200).

ד"ר אריה שושן (רויז) יליד רובע "רחוב חברון" בספרו "ירושלים עירי" כותב:

"ר' משה רכטמן, או כפי שקראו לו "משה קזניק" היה איש תורה ודרך ארץ. הכרתי את האיש כשאני עדיין קטין ואנו שכנים לחנותו ברחוב חברון סמוך לת"ת ישיבת "חיי עולם". ר' משה עבר מתעשיית יין לתוצרת חלב. בימים ההם היתה מצויה בשוק גבינה קשה קצקוול, שיובאו מחו"ל ורוב יהודי ירושלים לא אכלו אותה מנמוקי כשרות. ר' משה שהיה איש חרוץ במלאכתו החליט ליצר גבינה קשה כשרה למהדרין. הוא יצא לכפרים הסמוכים לירושלים ושהה בהם מיום ראשון עד יום.ששי". (עמ' 179).

אגב, מציין ד"ר א' שושן בספרו, כי ברחוב מגורי הוריו - רחוב חברון - גרו שלושה מוכרי יין (עמ' 170)[2]:

"כי ברחוב חברון (בעיר העתיקה) (האזור בו אנו עוסקים) היכן שהורי גרו, היו 3 מוכרי יין" (עמ' 170)[3].

ר' משה רכטמן, בדפי זכרונותיו המרתקים, בכותבו על נסיעותיו להשגת החלב בכפרי סביבת ירושלים מספר:

---

(2) אגב, בתו של ר' משה ושמה - פרדל נישאה למשה שור, שמשפחתו היתה בעלת יקב היין הגדול שבחצר ר' מנדל ראנד, שהיתה קרובה לחצר רכטמן.

(3) לדעתנו שלושת מוכרי היין ברחוב חברון הם:

1. משפחת שור - בעלי היקב הותיק שהיה בחצר ר' מנדל ראנד ברחוב הגיא, קרוב לחצר של רכטמן. (ראה המאמר על חצר מ. ראנד להלן).
2. המוזג ר' שלמה שיינקר - אשר השופט פרומקין בספרו "דרך שופט בירושלים" מזכירו (עמ' 13 שם). והוא היה גר במעלה רחוב חלדיה קרוב לחצר "כולל רייסין".
3. ר' משה רכטמן מיודענו.

"ולקחנו עמנו יהודי אחד ירושלמי היודע לשון ערבית היטב למען יהא המליץ ביננו ובין הערבים... ולקחנו עמנו כל כלי המכשירין לעשות הגבינה השוויצער. מקודם נסענו מפה ישר ליפו ואבי ז"ל והמתורגמן שלנו נסעו לצפון יפו ובמרחק שמונה שעות מצאו הערבים בעלי הצאן הנזכר והשתוו עמהם במחיר ידוע... ליקח מהם חלב לעשיית הגבינה, וחזרו אחר ליפו והוספנו עוד לקנות ביפו כלים וחפצים הנחוץ שמה למלאכתנו".

בזכרונותיו של ר' משה רכטמן מודגשת מאד אהבתו לארץ ישראל:

"נשאנו משם הכלים הנז' על שני גמלים ושלושתינו הלכנו אחרי הגמלים רגלי. מובן כי אצלי היתה כל שעל מדרך כף רגל בארץ חדשה לי ולא הורגלתי בזאת, הן הארץ והן האדמה והן הבניינים השונים של יושבי הארץ והדבור והלשון של התושבים הערביים היתה הכל בעיני פלאי פלאים והכל תורה אצלי וללמוד אני צריך".

חצרו של ר' משה רכטמן סמוכה מאד לשוק הכותנה (רחוב "החניות") ועומדת ע"י אחד המבואות החשובים ביותר למקום המקדש. המרחק מהחצר ל"הר הבית" הוא כ-250 מטר. יש להניח, כי זאת היתה אחת הסיבות להחלטתו של ר' משה להקים כאן את נחלתו.

הכניסה לחצר מ' רכטמן כיום היא דרך שער צר יחסית. אך כשנכנסים מעט פנימה רואים כי אנו בתוך חצר רחבת ידיים ומלאת אור. בבנין פינתי זה 7-8 דירות ועוד כ-7 חנויות.

נכדתו של ר' משה רכטמן, הגברת אסתר פינטו (לבית רכטמן) מספרת בגעגועים על ימי ילדותה, בהם ביקרה בבית הסבא. מדברת בהערצה על סבה, ר' משה, שעזב את גולת רוסיה מיד עם שחרורו מצבא הצאר ועלייתו לארץ-ישראל, שאליה התפלל ונכסף לה, יחד עם אשתו רחל-לאה ושתי בנותיו הפעוטות. ופה בארץ נמצאו כבר הוריו שעלו שנה לפניו ועזרו בקליטתו ובמציאת פרנסתו.

בסיור בחצר הסבא, היא מספרת על בני משפחתה - משפחת רכטמן המסועפת והגדולה - אשר גרו בדירות הפזורות בחצר הבית ובה נולדו הדודים והדודות, הוריה של אסתר וכן רבים מבני המשפחה.

גם בית זה נעזב במאורעות תרפ"ט, ר' משה נאלץ למוכרו לערבים ודייריו היהודים נאלצו לפנותו.

מאז ועד עתה גרות בו משפחות ערביות.

דבריה של הנכדה אסתר פינטו (לבית רכטמן) על הסבא ר' משה רכטמן

סבא ואביו הביאו איתם מרוסיה את הידע לייצור גבינה שויצרית, ועם בוא סבא נרתמו מיד לעבודה משותפת. הם חקרו ומצאו שהמקום הטוב והבטוח לקניית חלב עזים הוא הכפר הערבי יאלו בעמק אילון שנמצא כפי שסבא כתב "מהלך 20 שעות מירושלים". הם "עשו חוזה" עם בעלי החלב והחלו במלאכה. סבא ועוזרו היו שוהים בכפר כל ימות החול, מייצרים הגבינה ומביאים התוצרת בשובם הביתה לשבתות וחגים. בשוק הגבינה בעיר ואף מחוצה לה עסק אביו ברוך-צבי.

בתחילה לא הלך הכל חלק, אך סבא לא נבהל מקשיים וכפי שהוא כותב בזכרונותיו "היאוש היה ממני והלאה. וכבר הספקתי בשנה הראשונה להבין את השפה הערבית ולדבר את הדברים היותר נחוצים לענין עסקינו, ולכן לא היה דרוש לי לשכור מתורגמן בשכירות גדולה כמו בשנה הראשונה, רק שכרתי לי נער שיהיה לי לעזר בהשגחה ובעבודה קלה בשכירות קטנה".

סבא ייצר, מלבד הגבינה השויצרית גם סוגי גבינה אחרים, הכל בהתאם לטיב החלב ולביקוש הצרכנים. ובהקשר לכך ציטט סבא הלצה ברוסית עם תרגום ופירוש בצידה: "שור או כבש או עז, העיקר כי יולד. היינו, זה או זה, אבל להרויח כסף למען להתפרנס בארץ הקדושה מיגיע כפינו".

בייצור הגבינה עסק סבא כ-4 חודשים בשנה – מפורים עד ר"ח מנחם אב, עם הפסקות לחגים פסח ושבועות. אך מאחר שמעבודה זו כדבריו "לא הספיק הרווח לכל השנה, אכן הזמין לנו הקב"ה עסק שנתי – עשיית יין שרף ויין ענבים". בזה עסק סבא מעת גמר עבודתו בייצור הגבינה בחודש מנ"א ועד פורים. סבא עבד קשה מאד והגיע להישגים נאים ואף הצליח לשווק לחו"ל חביות יין מפרי עמלו ביקב. ועל עבודתו הקשה כותב סבא: "תודה לאדון כול יכול שעזר לי להתגבר על העמל והיגיעה הרב שיגעתי בחורף ובקיץ, לילות כימים ממש".

בשנת תרע"ג (1913) הפסיק סבא את ייצור הגבינות בכפר והתרכז רק בעסקי היין.

בשנתו הראשונה בארץ (תרמ"ה – 1885) קנה סבא את חצרו רחבת הידיים שברחוב חברון (כיום חלדיה) פינת רח' הגיא, ובמשך הזמן הוסיף לה קומה נוספת כדי שיוכל לראות ממנה את "מקום המקדש". בימים ההם יכול היה סבא, לו רצה, לקנות חלקים הגונים בעיר החדשה שהיתה עדיין כמעט כולה שממה, אך הוא בחר במקום קרוב ככל היותר להר הבית – מרחק כ-200 מ', או בלשון הימים ההם מהלך של שתים שלוש דקות.

בבית זה נולדו לסבא ששה ילדים (בנוסף על שתי הפעוטות שנולדו ברוסיה). ביניהם אבי אברהם-שמחה (שלימים נודע בעיר כשמחה מילנר על היותו בעל טחנת קמח - וזה סיפור ארוך בפני עצמו) שנולד כאן לפני כ-95 שנה. על שמו קראו המכרים הערבים לסבא "אבו-איבראהים". חמשת הילדים האחרים היו פראדל (שור), שלום, רבקה (לוי), חוה (אקשטיין) וברוך-צבי.

ועוד מתכונותיו של סבא: הוא ויתר על רווחים בשמירה של ערכים, וכך הוא כותב:

"בעת פטירת אמי ז"ל בקיץ תרמ"ח פסקתי העבודה (בכפר) תיכף אחר שבועות. בעת פטירת אבי ז"ל בשנת תר"ס (1900) אמרתי לנפשי, אחי בחו"ל לא יושבים בישוב קהל יהודים כי יוכלו להתפלל בכל יום בבוקר ובערב במנין ציבור, כן מוכרח אנוכי פה, בירושלים עה"ק, להשלים זאת גם עבורם. ודווקא כמו להכעיסני אם אעמוד בנסיון, היתה בשנה ההיא בכפר שלי חלב יותר הרבה משנה הקודמת, ובאו אלי בעלי החלב והפצירו בי שאבוא אצלם לקבל את החלב. ולהיפוך, בסביבות ירושלים היה החלב בדוחק גדול והיה דרוש מאד גבינה. אבל אני וראיתי אמרנו לא נעבור על החלטתינו בשום אופן, ובה"ש בכל השנה ההיא לא יצאתי מירושלים, ולא פסקתי ולא בטלתי אפילו תפילה אחת בציבור, ובימי החול מלהיות שליח ציבור, ובלימוד משניות לעילוי נשמתו כראוי ז"ל. ובעזרת השי"ת בהשנים שבאו אחרי כן נישלם לי זאת בכפל כפליים".

לא רק איש מעשים למופת היה סבא, אלא גם תלמיד חכם. הוא תר, סייר והכיר כל פינה לשם הגיע ברגל... וכמובן את סביבת מקום עבודתו - הכפר יאלו. הוא חקר, חיפש ומצא במקורות (מקרא וגמרא וכו') את השמות העבריים של אותם מקומות כגון: יאלו - איילון; בית נובי - נוב (עיר הכהנים); וכו' וכו', בצינו את הספר, הפרק והפסוק בהם מופיעים.

סבא שהן היהודים והן הערבים כבדוהו ושהיה עשוי לבלי חת, נאלץ בלב שבור מכאב להפרד מביתו האהוב לאחר מאורעות תרפ"ט. בתקופת המאורעות עצמה מצאו יהודים מהסביבה מחסה בחצרו של סבא הן מפני שהיתה בנויה כמבצר, ולאחר נעילת השער שימשה מקום מבטחים (גב' גרובר שהיא ומשפחתה היו בין החוסים בחצרו-מבצרו של סבא הזכירה לי זאת לאחרונה) והן מפאת יראת הכבוד שערביי הסביבה רחשו לסבא (גם כיום אנו פוגשים בערבים בסביבה שזוכרים את סבא). אך קיסמו לא עמד לו בפני פורעים ממקומות אחרים שהיו יוצאים מוסתים מהמסגד.

כידוע, בימים ההם היתה מדיניות הממשלה המנדטורית "לנקות" מיהודים את הרובע המוסלמי, כולל "הרובע המעורב", ולכן לא מהרו לחוש לעזרת יהודים ואף לא הירשו להם לשאת נשק להגנתם. ה"נשק" היחידי שהרשו לסבא לשאת היה... משרוקית... והיה אם יתנפלו עליו פורעים, ישרוק, ואז כביכול תבוא המשטרה לעזרתו...

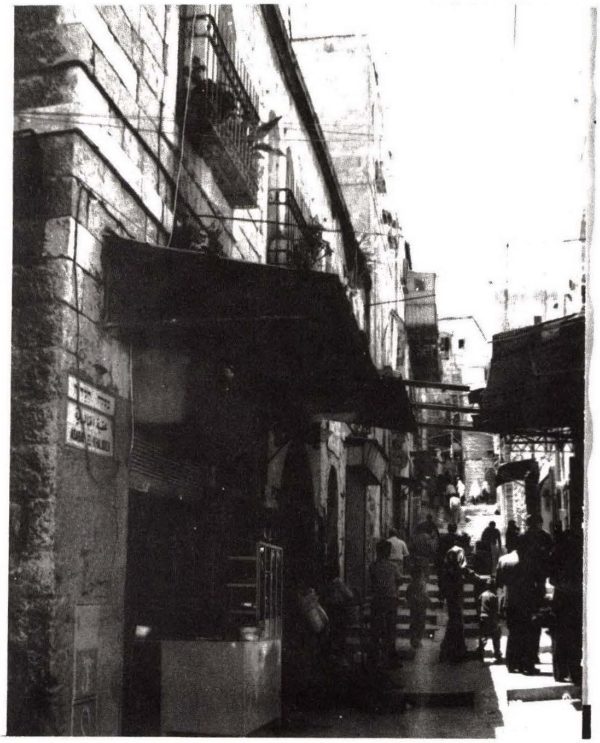
אנו זוכרים בנוסטלגיה ובהתרגשות את הימים בהם בקרנו מדי שבת את סבא בחצרו כאשר כולם הסבו ליד השולחן. זמירות השבת שסבא שר גם בגולת רוסיה - "יבנה יבנה המקדש עיר ציון תמלא וכו' היו משנה תוקף ומשמעות כאשר נשוא הזמירות היה כה קרוב לנגד עיניך.

סבא נפטר בשיבה טובה בט"ו בשבט תרצ"ו וקבור באחוזת קבר במרומי הר הזיתים משם הוא כמו משקיף מגבוה על המקום שכה אהב.

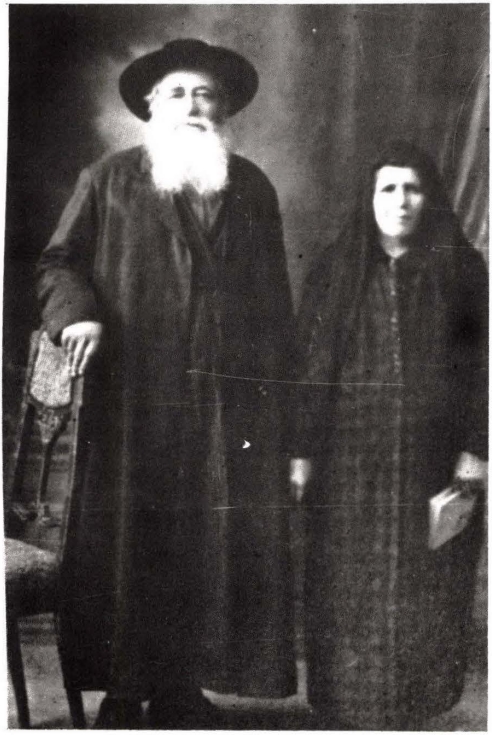
סבא לא השאיר אחריו ירושה (היה יכול, לו רצה בזמנו, לפני כ-100 שנה, לקנות חלקים ניכרים של שממת רחביה או טלביה; אך כאמור סבא רצה להצמד עד כמה שקרוב יותר ל"הר הבית" ולכן שם קנה את ביתו); אך חשוב לאין ערוך מירושה... הוא השאיר לנו מורשת - מורשת של אהבה ללא מיצרים את העם והארץ, אהבת התורה והעבודה ואפילו היא מפרכת עד כלות הכזזות, אמונה (אותה דרש וקיים) בדו-קיום יהודי-ערבי, ואהבת האדם באשר הוא אדם.

ומסיימת אסתר את ספורה:

אמנם בסבא ובחצרו אנו עסקנין, אך יורשה לי להביע את תקותי-תפילתי שבעתיד הקרוב ייבנה בית כנסת מפואר על "הר הבית", במרחק סביר מהמסגד. כיום כואב הלב לראות יהודים עומדים ליד השער כעניים בפתח ברצותם להתפלל במקום הקדוש להם ביותר. הכובשים הזרים למיניהם הצרו את צעדינו וגם מנעו בעדנו הגישה ל"הר הבית". אך חלילה לה למדינת ישראל להנציח זאת. יהא מקום זה מיועד לתפילה וביקור בלבד, ואל תנתן דריסת רגל למקום קדוש זה לגורמים קיצוניים אלימים ומסיתים מכל הצדדים.

רחוב "מעלה חלדיה" – בעבר רחוב חברון. הבית הראשון משמאל – ביתו של ר' משה רכטמן. (צלם: נחום טוחמן)

יקירנו – ר' משה רכטמן ורעיתו

דף ראשון מזכרונותיו של ר׳ משה רכטמן – כתובים בכתב ידו

חצר ר' מנדל ראנד

ברובע המוסלמי בירושלים העתיקה

החצר הידועה כחצר ר' מנדל ראנד, נמצאת ברחוב הגיא בעיר העתיקה, צפונה לאתר הידוע כ"שוק הכותנה" – (רחוב החנויות) החצר סמוכה לחומה המערבית של הר-הבית.*

ממול פתח "שוק הכותנה" מתחיל הרחוב העולה מערבה הנקרא רחוב מעלה חלדיה. על רחוב זה, תושביו, ומוסדותיו היהודיים ואשר בעבר היה מאוכלס בעשרות משפחות יהודיות, כתבנו בפרקים אחרים בספרנו זה[1].

חצר ראנד היא אחת החצרות היהודיות החשובות בירושלים שבין החומות (ברובע המוסלמי).

ר' מנדל ראנד הגיע לארץ מגליציה שבפולין. בעיר מולדתו היה איש עתיר נכסים – חסיד האדמו"ר מצאנז. ומסופר, כי בימי פגרא היה ר' מנדל עולה בשיירה גדולה לצאנז ומסתופף בצל קדושת האדמו"ר – הצדיק רבי חיים הלברשטם – בעל "דברי חיים". ר' חיים הוקיר את ר' מנדל – בגלל נדיבותו ומעשי חסידותו עם יהודים רבים.

ר' מנדל ראנד עלה לירושלים בשנת תר"ס (1900) וזקני ירושלים מספרים על עלייתו לארץ וכניסתו לירושלים שבין החומות בזו הלשון:

"יום גדול היה אותו יום בירושלים, בו נכנס לשערי העיר הגביר ר' מנדל הכהן ראנד. הכל ידעו כי לא בידיים ריקות הגיע הגביר לעיר וכי מטמוניות של זהב יש עמו בכליו. בין החומות מצא ר' מנדל את שאהבה נפשו. רבים מזקני חסידי צאנז ושינאווע – שהתגוררו בירושלים".

(ראה המאמר על "חצר ראנד" בשבועון "פנים אל פנים" ז' תשרי תשי"ט – במלאות יובל שנים להקמת בתי ראנד בעיר החדשה).

חצר ראנד בעיר העתיקה נקראה בשם "חצר קדוש" ע"ש יהודי בשם זה. יהודי זה היה בעל החצר, ולרגל מצוקתו הכספית הוא עמד למכור אותה לנוצרים. אלה ביקשו לרכוש את החצר בגלל מסורות קודש נוצריות שיוחסו למקום. ר' מנדל חשש שהחצר – שהיא חשובה – תיפול בידי זרים ולפיכך עשה הכל כדי לגאול את המקום.

---

(1) ראה המאמר על בית עדת המערבים ברחוב מעלה חלדיה והרשימה על רחוב שער-הברזל והישוב היהודי בסביבה.

* ראה תרשים.

את "החצר" הוא רכש זמן קצר אחר בואו לירושלים. ברבות הימים הוא הקדיש אותה לעניי ירושלים היהודים.

שטר "ההקדש" של ר' מנדל לגבי החצר בעיר העתיקה משנת תרפ"ד (1924) מפרט כי החצר מכילה:

"בנין בן 3 קומות - 30 חדרים, חצרות, בורות מים, 4 חנויות ומחסנים".

החצר היתה ידועה עוד באמצע המאה הי"ט. התגוררו בה כמה מגדולי ישראל וידועים בהם ר' יהודה לייב יעבץ - סבו של ההיסטוריון זאב יעבץ - רבי נפתלי חיים הורוביץ אשר האדמו"ר - ר' חיים מצאנז היה חותנו זקנו. וכן הרב ר' שניאור זלמן לאדיער שהיה ידוע בשם "הרב מלובליץ" - מחבר הספר "תורת חסד".

גדולי ישראל שבחצר

להלן כמה תיאורים על יושבי חצר ראנד, המצביעים על חשיבותה של החצר:

א. ר' יהודה לייב יעבץ ייסד בחצר ששכר בית מדרש לתפילה ותלמוד-תורה, בשם "זית רענן" וגם מקווה לטבילה בנה בה, כפי שהוא מספר, במכתבו מיום כ"ב באייר תרכ"א (1861) לר' תנחום זרחי, שנדפס בספרו "זכרון תנחום" (ירושלים תרנ"ה) -'אינה ה' לידי לשכור חצר אצל הר-הבית ברחוב אשר שם "החנויות" לשם אמרו חז"ל - גלתה לה סנהדרין וישבה (שם). רחוב אשר לא ישבו בה אח"בי (אחינו בני ישראל) מימי דור ודור. (א"ר מלאכי: היישוב היהודי ברחוב חברון והסביבה בירושלים - שנה בשנה, תשל"ט, עמ' 348).

ב. אחד הצדיקים המופלאים בתקופה זו שעלה ארצה לפני שנת תרכ"ז (1867) התישב בצפת ואח"כ עבר לירושלים היה ר' נפתלי חיים הורוביץ, בנו של רבי מאיר מדזיקוב בעל "אמרי נועם" ונכדו של ר' נפתלי מרופשיץ. ר' נפתלי חיים קיבל תורה מפי חותנו, זקנו רבי חיים מצאנז, בשנות מגוריו בירושלים קבע את משכנו באחת הדירות הסמוכות ביותר למקום המקדש, אצל ה"חנויות". ר' אשר זליג מרגליות, שכתב את תולדותיו, מספר כי"דירתו היתה בחצר הסמוכה ביותר למקום המקדש והיא גבול אחרון של הר הבית שמדד שם הרדב"ז ז"ל".
(בצלאל לנדוי: היישוב החסידי בירושלים בראשיתו - מחניים, תשכ"א, עמ' 78).

בתי ראנד בעיר החדשה

עיקר פרסומו של רבי מנדל ראנד בא לו בגלל השכונה שבנה בשנת תרס"ט (1909) בירושלים החדשה. בתי שכונה זו נמצאים בין שכונת מזכרת משה מצפון ורחוב בצלאל מדרום.

"שכונת בתי ראנד – שתי קומות לה ובית מדרש יפה. הר"ר מנדל ראנד ז"ל הקדישה לבתי מעון לתלמידי חכמים עניים לשבת בהם שלש שנים חליפות. גם בעיר העתיקה על יד מקום מקדשנו יש לו בתים וחצרות הקדשות". (פינחס גרייבסקי : ספר היישוב).

"הגביר כמוה"ר מענדל ראנד קנה חצר גדולה סמוך לשכונת מזכרת משה ועל בתיה בנה גם דיוטא שניה, ואת הכל הקדיש למעון לעניי עירנו מספר שנים חליפות ובחצר בנה גם בית כנסת יפה ובית טבילה". (א"מ לונץ : לוח ארץ-ישראל, תר"ע, עמ' 167).

עתה גרות בשכונת בתי ראנד בעיר החדשה כ-25 משפחות – רובן בני תורה – ועד היום שומרים האפוטרופסים על הנוהג של מסירת הדירות חינם אין כסף.

בבית הכנסת של בתי ראנד עורכים פעמיים בשנה ימי זכרון ("יאהרצייט") מלווים בסעודות כמנהג חסידים. יום זכרון אחד, למייסד השכונה, ר' מנדל ראנד ויום זכרון שני לאדמו"ר ר' חיים מצאנז[2].

ישוב יהודי תוסס בחצר ר' מנדל

חצר ראנד בעיר העתיקה היתה ידועה כישוב יהודי תוסס, גרו בה משך עשרות שנים כ-35 משפחות יהודיות שמנו כ-300 נפשות.

איש ירושלים – חיים המבורגר, מחבר הספר "שלושה עולמות" מספר כי הוא ומשפחתו התגוררו בחצר ר' מנדל ראנד ותוך כך הוא מוסר לנו תיאור מרתק ביותר על חצר זו – כפי שהיתה בשנות ה-90 למאה הי"ט. אגב, מתיאור זה לומדים אנו עובדות מעניינות נוספות.

---

(2) ראה יצחק שפירא, ירושלים החדשה תש"ח ע' 100.

חצר אחת גדולה יש בעיר העתיקה ברחוב חברון אצל החנויות ואצל מרחץ של הערביים "חמם אל עין" (שייך עכשיו ליורשי העשיר רבי מנדל ראנד). החצר הזאת מתחלקת לארבע חצרות ושתי כניסות להן, אחת מן הרחוב דרך שער גדול ואחת בפנים ה"חנויות" דרך סימטה קטנה וחשוכה. כשנכנסנו דרך השער שברחוב, עלו ג' מעלות רחבות. היתה חצר אחת גדולה ורחבה עם בתים ודיירים, ומשמאל החצר היה מגרש פנוי - גגי החנויות שברחוב. עברו סימטה קטנה בלתי מקורה. (לדעתנו הכוונה לסימטה הצרה שבימין החצר כפי שרואים אותה היום) באו לחצר אחת גדולה ורחבה ובה שני בתים גדולים, שמה דר רבי שלמה רוט[3]. עלו כעשר מעלות לצד ימין, היתה חצר עם שני חדרים יפים, שמה דר בעל החזקה ראובן בוינעס (בואנוס) עם בני ביתו - מערבי (יהודי מצפון אפריקה) עשיר וסוחר באריג ובד ושטיחים בחנות, בסוף הבטרק (השוק בעיר העתיקה), בכניסה לחנויות הערביים שקראו אותן "החנויות החשוכות". בחצר זו (ראנד) היו עוד שני חדרים מפוארים, שמה דרתי אני וביתי. אצל פתח ביתי היו מעלות שעל ידן עלו על גג החדרים שדרתי בהם, מוקף מעקה בנויה מאבנים, לטיול ולשאוף אויר צח. כי הבתים עמדו במקום גבוה מאד ומהגג היו רואים את הר הצופים ממזרח, ובתי העיר העתיקה וחוצה לה עד מגרש הרוסים ממערב... בעת שהייתי דר שמה נתידדתי עם רבי שלמה רוט ובכל ימות השבוע, גם לילי שבתות, התפללנו יחד בבית הכנסת של כולל הונגריה (שני בתי כנסיות היו - בשביל מתפללי נוסח אשכנז ומתפללי נוסח ספרד) שהיה סמוך לחצר שדרנו בה. בכל ערב, אחר מנחה, היו צעירים וגם ממתפללי בית הכנסת לומדים שיעור בתלמוד[4]. (כרך ב', עמ' ק"מ).

---

(3) ר' שלמה ראטה, אחד מעסקני הציבור הידועים של ירושלים בימים ההם, דאג לכלכלת התושבים. פעל רבות בשנות המצוקה של מלחמת העולם הראשונה, ובין היתר הקים "בית תמחוי" בעיר העתיקה - תחת חסות הנדבן הידוע נתן שטראוס. (ראה: ספר הזכרון הירושלמי מאת נ' פריימן ע' 28 תרע"ג 1913; ראה א' ביר: מוסדות תורה וחסד ברובע המוסלמי תשל"ח ע' 122).

(4) הכוונה לשני בתי הכנסת המפורסמים של כולל "שומרי החומות". בנין כולל זה נמצא ברחוב הגיא ע"י המנהרה שע"י הכותל המובילה מצפון לדרום - ראה הרשימה על "כולל" זה לעיל.

ספורי פלאים על הרב מלובלין

בשנת תרנ"ב (1892) עלה לירושלים הרב הגאון המפורסם שניאור זלמן לדייר מעיר לובלין שבפולניה, היה נקרא "לובלינר רב" (הרב מלובלין).
בשנת תרנ"ה שכרו לרב את שני החדרים שהיו בחצר חזקת ראובן בוינעס - שכתבתי לעיל בספרי. הרב למד תמיד, נהג בפשטות... הציבור התפללו בפרוזדור שאצל פתח ביתו... אחר מנחה עלה על גג ביתי, שהיה בו פתח צדדי לצאת אל הגג ולמד ח"י פרקי משנה בח"י רגעים. רגע רגע לפרק...

פעם אמר הרב, הח"י פרקי משנה על גג ביתי ואני שמעתי כשהמשניות פתוח לפני. מן הגג היו רואים את המסגד של הערבים שבהר הבית - שהחצר היתה קרובה להר הבית אצל ה"חנויות" - ונהוג הוא אצל הערבים שקודם הלילה עולה המואזין על המסגד ומכריז שהגיע זמן תפלה. עלה המכריז והתחיל לצעוק בקול. הרב התעמק אז באיזו סוגיא, נבהל הרב ונתבלבלו מחשבותיו. הקפיד הרב ואמר: אה! מה רוצה הגוי ממני לבלבל אותי? מיד נהיה קולו של המכריז צרוד ולא היה יכול עוד לפתוח פיו ולצעוק וירד ולא הכריז לתפילה.

זה ראיתי בעיני ואינו מעשיה של הסבתא רק פשוט וכפשוטו.

(חיים המבורגר, כרך ב', עמ' קמ"א)

ואם מדברים אנו על הרב מלובלין - בעל "תורת חסד" - ומגוריו בחצר ראנד נזכיר כי ר' אלישע לנדוי - נכדו של ר' מנדל ראנד שגר ב"בתי ראנד" בעיר החדשה ונפטר לאחרונה, מספר: כי בגלל קרבת החצר למקום המקדש לא היה הרב מלובלין הולך מזרחה עד קצה החצר, אלא נעצר מספר מטרים מערבה מהסימטה המחברת את אמצע "שוק הכותנה" עם אמצע רחוב "שער הברזל".

ר' מנדל ראנד עצמו גר עם משפחתו שנים מספר בחצר שבעיר העתיקה. בשנות העשרים של המאה שלנו עבר ר' מנדל לגור בבתיו שבירושלים החדשה. נכדתו של ר' מנדל - רבקה ראנד - מספרת על תקופה זו בעיר העתיקה ועל החצר:

מהחלונות היה נראה הר הבית כאילו הוא עומד על כף ידך, במגע יד היה אפשר לנגוע בכיפתו של המסגד הגדול הבנוי במקום המקדש, וקולות התפילה ליד הכותל המערבי היו מגיעים עד לדירות החצר.

חצר גדולה היתה זו ודירות רבות בה. ר' מנדל קבע בחצר זו את דירתו, ואף הושיב בה רבים מחסידי צאנז כשהוא מקצה להם דירות מבלי לקבל מהם שכר-דירה. כמו בגליציה כן גם כאן אהב ר' מנדל להיות מוקף חסידים ביום ובלילה.

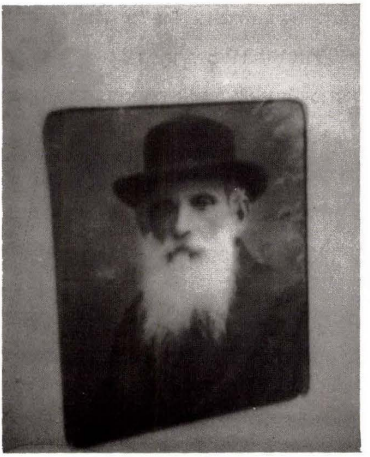
(ראה המאמר על "חצר ראנד" - עתון "פנים אל פנים" ז' תשרי תשי"ט).

היקב של משפחת שור בחצר ראנד

מפעל כלכלי חשוב וותיק היה קיים בחצר מנדל ראנד בעיר העתיקה והוא היקב המפורסם של משפחת שור, אשר נוסד במקום ע"י ר' יצחק שור עוד בשנת תר"ח (1848) והוא היקב היהודי הראשון שנוסד בארץ.

היקב היה במרתף החצר והוא תפס את רובה של החצר וקירו המערבי של היקב הגיע קרוב להר הבית ומסופר כי בגלל קרבת המקום למקום המקדש היו בני משפחת שור עובדים בקדושה בעבודתם ביקב. (פרטים על סיפורם של בני משפחת שור על החצר ראה להלן).

כיום כשנכנסים לחצר ראנד (בית מספר 131 ברחוב הגיא) מצביעים על הדלת שבשמאל החצר המובילה למרתפים. מסופר כי מערה מובילה מהיקב לכוון הר הבית ולפיכך הערבים שבחצר אינם מתירים להכנס למקום זה עד היום. היקב של משפחת שור התקיים במקום משנת יסודו, תר"ח (1848) עד לפרעות תרפ"ט (1929). ב-1929 עבר היקב לשכונת בית ישראל בעיר החדשה.

ר' מנדל ראנד

כשיבוא המשיח

ר' מנדל ראנד נימק את טעם קביעת דירתו בקירבה כה גדולה להר-הבית בכך:

> כאשר יבוא המשיח הרי הכהנים והלויים ודאי ימהרו וירוצו לכוון הכותל המערבי כדי משם להכנס למקום המקדש לעבודת הקודש. הצפיפות ודאי תהיה גדולה, למה לי לפיכך - ככהן - לרוץ יחד עם כולם, ולהדחק, ארכוש לי חצר לעצמי ע"י המקום הקדוש ותהיה לי כניסה משלי לבית המקדש.

השנה הקריטית לדרי החצר היתה כאמור שנת הפרעות - תרפ"ט. באותה שנה עזבו המשפחות את החצר בה התגוררו עשרות שנים. אחרי מלחמת ששת הימים חזרה החצר לבעליה היהודיים - מנהלי עזבון המנוח ר' מנדל ראנד.

אך החצר היא רק מבחינה חוקית בידי מנהלי העזבון. בפועל מחזיקים בדירות הדיירים הערבים שגרו בה כל השנים מאז נוטשה החצר. דיירים אלה מורשים לכך לאור המצב החוקי הקיים - כדיירים מוגנים.

האחים שמואל וברוך צבי שור, מספרים על חצר מנדל ראנד ועל היקב של המשפחה :

דברים מעניינים ומרתקים סיפרו לנו האחים שור על החיים בעיר העתיקה. מעט על קורות המשפחה, זכרונות על החצר הגדולה של מנדל ראנד ותושביה היהודיים ועל היקב של המשפחה בחצר זו.

האחים שמואל וברוך צבי נולדו בחצר ראנד בעיר העתיקה - השנים הם שנות מלחמת העולם הראשונה (1914 - 1918), גם אביהם - משה שלום - נולד בחצר זו. היקב של המשפחה נוסד בחצר ע"י אבי סבם - רבי יצחק שור, עוד בשנת תר"ח (1848), 100 שנה לפני הקמת המדינה (1948).

מיסד היקב ר' יצחק, עלה ארצה מפולין יחד עם אביו, מרדכי אברהם, כ-3 שנים לפני ה"רעש" המפורסם בצפת (רעידת אדמה), דהיינו בשנת תקצ"ד (1834). ר' מרדכי אברהם היה מחסידי

ריז'ין. לפני עלותו לארץ, ביקר מרדכי אברהם, אצל האדמו"ר הראשון מסדיגורה, בפולין אשר ברך אותו להצלחה ולחיים טובים. המשפחה מאמינה כי הודות לברכת האדמו"ך אף אחד מהמשפחה לא ניספה בשואה. ר' מרדכי אברהם הגיע תחילה לצפת, עיר המקובלים ושהה בה שנתיים. עבר לטבריה ומשם הגיע עם משפחתו לירושלים שבין החומות. לאיש מהמשפחה לא אונה כל רע בעת הרעש שארע בצפון הארץ בשנת תקצ"ז (1837).

ר' יצחק שור יסד כאמור את היקב בחצר ראנד, בה גרה כל המשפחה. לדברי האחים שור נראה כי תחילתו של היקב היה במחסן שהיה בצפון המנהרה – המחברת כיום את רחבת הכותל המערבי עם רחוב הגיא, לא רחוק מבנין כולל "שומרי החומות". לימים שימש מקום זה מחסן לאחסנת הצימוקים שמהם ייצרו את היין.

היקב היה במרתף הגדול של החצר. מרתף זה היה מחולק ל-3 אגפים ואלה תפסו את רובו של שטח החצר. לדברי האחים ניתן היה לאחסן במרתפי היקב כמיליון וחצי ליטר יין. היתה גם חנות ליקב באותה חצר, שפתחה פנה לרחוב הגיא. מהיקב ניתן היה להגיע לחנות. בחנות יצרו את המשקאות החריפים וביקב את היין. גם מכירת המשקאות נעשתה בחנות. בני המשפחה מציינים כי נהגו בקדושה בעבודה ביקב – דהיינו נזהרו שלא לפגוע בכלי העבודה באבני החומה המערבית של הר הבית.

הכניסה הראשית לחצר ראנד היתה כמו בימינו מרחוב הגיא. כניסה שניה לחצר היתה דרך שוק הכותנה. גם כניסה זו קיימת עד היום. כניסה זו נמצאת באמצע שוק הכותנה משמאל השוק לכוון צפון. בכניסה זו לא השתמשו הרבה באותה העת בגלל החשש מפגיעות מצד הערבים.

בשנות בצורת – בירושלים, היו מקפידים על השימוש במים ונהגו בחסכון. לדברי האחים היו בחצר ראנד 5 בורות מים. בשנים כאלה היו סוגרים את הבורות ומחלקים את המים בפיקוח. 2 מנעולים היו לכל בור וכאשר סגרו את הבורות היו מוסרים את המפתחות לשני דיירים שישמשו כ"נאמנים". דאגו בעיקר שיהיה מספיק מים לחגים.

בזמנים כאלה נהגו היהודים לקנות מים מהבורות שבהר הבית. מים אלה הובאו בנאדות עור על-ידי סבלים ערבים. רק בשנים האחרונות למגוריהם בעיר העתיקה (שנת העזיבה – 1929) הוסדרה הספקת המים ע"י העיריה ע"י ברז מים מרכזי שהותקן ע"י מרחץ "חמאם אל עין". התושבים היו מקבלים את המים מהברז בפחים שהביאו.

לדברי האחים – הממונה הערבי שטיפל בהספקת המים מהבורות שבהר הבית היה ביחסים טובים אתם. לעתים כשחסרו מים היו יורדים אתו בסתר דרך המעבר של שוק הכותנה לכוון מרחץ "חמאם א שיפע" ומשם היה איש זה שהיה גם הממונה על המרחץ מספק להם מים. מרחץ שני – הקיים עד היום הוא "חמאם אל עין" (מרחץ "המעין"). חמאם זה נמצא בכניסה לשוק הכותנה בפינת רחוב הגיא מימין[5]. ב"חמאם אל עין" היה קיים מקוה טהרה ששמש את היהודים בזמנו.

"הממונה" הזקן על המרחץ הזה עתה – מזכיר עד היום את העוזרת היהודיה מהעדה הספרדית, ושמה מירקדה דה דסה, שסייעה לנשים היהודיות שבאו להשתמש במרחץ זה ובמקוה. (ראה יעקב יהושע: מרחצאות בעיר העתיקה, "ירושלים של תמול").

האחים שור מספרים כי בעבר התגוררו בחצר ראנד כ-33 משפחות יהודיות. רובן של הדירות היו דירות של חדר אחד. דירת 2 חדרים היתה נחשבת לדירת "לוקסוס". יחסי אחוה שררו בין השכנים היהודים – בינם לבין עצמם ויחסי שכנות טובים שררו גם עם השכנים הערבים מהסביבה.

בני המשפחה התפללו באמצע השבוע בבית הכנסת של "שומרי החומות" הנמצא בקרבת מקום. בשבתות הלכו להתפלל בבית הכנסת של חסידי קרלין-סטולין ברובע היהודי.

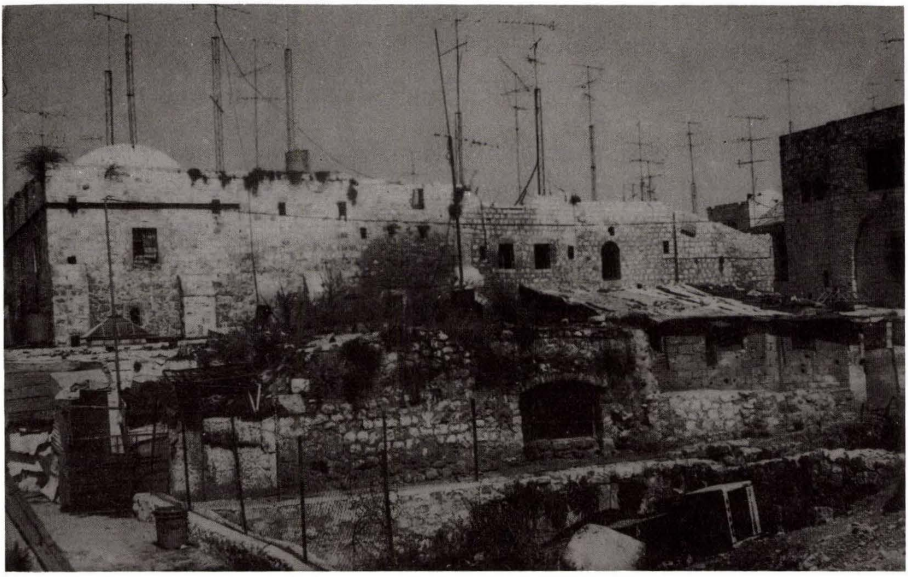
על קשרי חיתון בין היהודים במשפחה עם שכנים שבסביבה מספרים לנו האחים שור. הסבא שלהם ר' שמואל שור נשא לאשה את בתו של ר' משה רכטמן – שהיה בעל "חצר" ברחוב חלדיה סמוך לחצר ראנד. ר' משה רכטמן היה גם כן בעל יקב באזור זה אך היקב היה במימדים קטנים יותר מהיקב של משפחתם.[6]

משפחת שור עזבה את חצר ראנד בימי הפרעות של שנת תרפ"ט (1929). גם היקב העתיק הועבר מכאן – לשכונת בית ישראל. כך סיימה משפחת שור את מגוריה בעיר העתיקה, בלב ליבה של ירושלים, מהמקום בו התגוררה – המשפחה הגדולה – וניהלה עסקיה משך למעלה מ-80 שנה.

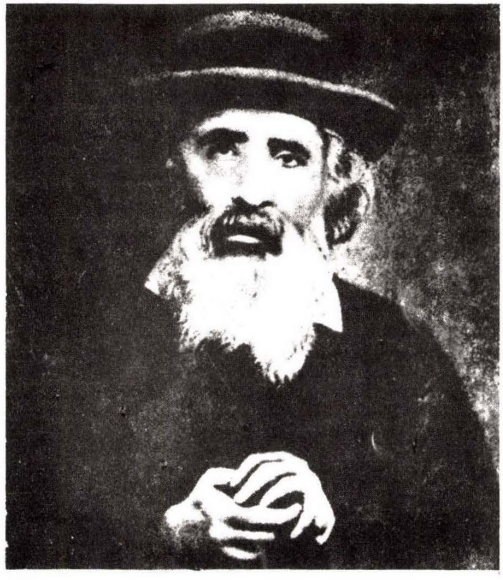
---

(5) ראה הרשימה על "חמאם אל עין" לעיל בספרנו. וראה תרשים.

(6) ראה הרשימה על ר' משה רכטמן בספרנו לעיל.

במרכז התמונה, הבית עם 3 הכיפות – חצר ר' מנדל ראנד

הגאון הצדיק רשכבה"ג מוהר"ר יהושע ליב דיסקין זצוק"ל

חצר הרב משה יהושע לייב דיסקין - "הרב מבריסק" ברחוב הסראיה - בירושלים העתיקה

חצר הרב יהושע לייב דיסקין נמצאת ברחוב "הסראיה" שברובע המוסלמי בירושלים העתיקה. רחוב הסאריה נמצא במרכז הרובע המוסלמי סמוך ל"שוק הכותנה", (רחוב החנויות) שהוא המבוא המפואר והעתיק המוביל לחצר "מקום המקדש" - ממערב למזרח (ראה תרשים).

ניתן להגיע לחצרו של הרב י.ל. דיסקין בהליכה מכוון ה"כותל המערבי" צפונה לרחוב הגיא. אחר צעידה של רגעים מספר, נפנה שמאלה לרחוב "מעלה חלדיה" ובהגיענו לרחוב זה נפנה ימינה ואנו ברחוב ה"סאריה". החצר הראשונה משמאל היא חצרו של הרב דיסקין ז"ל.

בהגיענו לחצר נראה מיד בפתח את שקע המזוזה הגדול, שנותר פה מאז קיומו של הישוב היהודי התוסס באזור זה, במאה ה-19 ובראשית המאה שלנו. בהכנסנו לחצר נראה סביבנו מספר דירות המקיפות אותנו מכל העברים. הדירות בנויות תחתיים שניים ושלישים. הדירה בקומה העליונה הפונה מזרחה ל"מקום המקדש", היתה דירתו של הרב י.ל. דיסקין, בה היה יושב רוב הזמן ועוסק בתורה.

איש ירושלים י.א. וייס בספר זכרונותיו "בשעריך ירושלים" מספר:

"כי הגרי"ל דיסקין היה מקפיד מאד כי בכל דירה שהיה גר בה, יהיו חלונותיה פונים ל"הר הבית" כדי שלא יעברו 30 יום בלא שיראה את "הר הבית" ". (עמ' 88 שם).

במאה הי"ט ועד שנות הפרעות של תרפ"ט ו-תרצ"ו (1929 ו-1936) היה רחוב ה"סאריה" ורחוב "מעלה חלדיה" (לשעבר בפי היהודים: "רחוב חברון") והאזור הסמוך - הקרוב ביותר ל"הר הבית" מאוכלסים במשפחות יהודיות רבות - מכל העדות. כן היו קיימים באזורים אלו מספר מוסדות של תורה וחסד. היום נוטים אנו לקרוא לאזור זה "הרובע היהודי המזרחי" או "הרובע היהודי הישן".

לפני עלותו ארצה, שמש הרב דיסקין כרב במספר קהילות ברוסיה והעיר האחרונה בה כיהן כרב היתה העיר בריסק שברוסיה הלבנה. בעלותו לירושלים כינוהו משום כך בני העיר "הרב מבריסק".

הרב י.ל. דיסקין שנולד בעיר גרודנו בשנת תקע"ט (1819) עלה ארצה בשנת תרל"ז (1877). באותו זמן היתה היציאה מחוץ לחומות בירושלים בעיצומה. כבר היו קיימות אז השכונות החדשות - שכונת משכנות שאננים (נוסדה 1860), נחלת שבעה (1869) ומאה שערים (1874).

בהגיעו לירושלים, קבע הרב דיסקין את מגוריו באזור זה בעיר העתיקה אשר נקרא היה אז בפי יהודי ירושלים "רחוב חברון". כעבור 4 שנים הוא יסד בחצרו מעון ליתומים.

וכך מספר לנו יצחק שריון-בן ירושלים בספרו "זכרונות" (ירושלים תש"ג, ע' 51):

"כשבא הרה"ג ר' יהושע ליב דיסקין זצ"ל, הרב דבריסק, והשתקע בירושלים, יסד פה בשנת תרמ"א בית מחסה ליתומים עניים. לשם זה קנה בתוככי ירושלים חצר גדולה מיד ערבים, שלם חלק מסכום הקניה במזומנים ונשאר חייב 1,000 נאפוליון שנתן על זה שטר חוב בחתימת ידו לזמנים קבועים".

באותן השנים שררה צפיפות אוכלוסין בירושלים. המצב הרפואי בעיר היה קשה. נפוצות היו מחלות ופרצו גם מגפות. מחוסר ידע רפואי ומחוסר תרופות נפטרו חולים רבים, וכך נשארו יתומים רבים. הסיוע של הרב דיסקין היה איפא דבר בעתו.

יש להוסיף כי לרב דיסקין שהיה רב חרדי ביותר - היו לפחות שתי מטרות נוספות ביסוד בית המחסה:

א. ליצור תריס בפני שליחי ה"מסיון" שהיו פעילים ביותר בימים ההם ובקשו לקלוט במוסדותיהם נערים יהודים.

ב. למנוע את ילדי ישראל מלהזדקק למוסד יהודי אחר שנוסד אז, והוא בית היתומים שהוקם על ידי ד"ר הרצברג - יהודי שהגיע מגרמניה בעת ההיא. הרב דיסקין טען כי ד"ר הרצברג מקורב למשכילי ירושלים, והנערים במוסד שלו יתחנכו על ברכי ההשכלה החילונית.

חוקר א"י הידוע, א.מ. לונץ, במאמרו "ירושלים בארבעים השנים האחרונות" לוח א"י משנת תרע"ב בהגיעו לשנת תרמ"א, בדברו על יסוד בית היתומים כותב:

"מספר היתומים המחונכים בו הלך הלוך וגדול עד כי כעת יגיע מספרם לשלוש מאות".

הרב אסף אליו את היתומים העזובים שקבלו מזון, הלבשה וחינוך יהודי. המוכשרים שבהם המשיכו את לימודיהם בישיבות והנערים האחרים למדו מלאכה בתוך המוסד ומחוצה לו.

יצויין כי הרב דיסקין היה נערץ בקרב היהודים החרדים שהחשיבוהו עקב גדלותו בתורה והוא נחשב למנהיגם. הוא נחשב גם לאיש מופת וקדוש. מפורסמים היו שעורי התורה שקיים בחצרו, ושהיו מיועדים ליחידי סגולה בלבד. מאידך - חוג המשכילים של יהודי ירושלים ראה בו אדם קנאי המתנגד בחריפות לכל דבר שיש בו ריח של השכלה וקידום תרבותי - והנתון תחת

השפעת הקנאים. כך למשל ידוע שהוא הטיל "חרם" על איש ירושלים יהושע ילין ושלל ממנו את "דמי החלוקה" מה"כולל" שלו רק בגלל שהכניס את בנו – דוד ילין (לימים – הסופר והמורה הידוע) לבית הספר כי"ח שבירושלים. מפורסמת בקנאותה גם אשתו הרבנית שהיתה ידועה בהשפעתה הרבה על הרב עד כדי כך שהיתה קובעת לעיתים על מי להטיל "חרם" וכיו"ב. (ראה: "זכרונות לבן – ירושלים" מאת יהושע ילין ירושלים תרפ"ד עמ' 134 ואילך).

מוסד תורני צבורי נוסף שהקים הרב דיסקין בחצרו האמורה בירושלים ש"בין החומות" היא ישיבת "אהל משה" (הישיבה נושאת את אחד משמותיו). בנושא זה כותב הרב משה בלוי – אחד מתלמידי הרב – בספרו : "על חומותיך ירושלים" (עמ' י"ד):

"בשנת תרנ"ד נתיסדה ישיבת "אהל משה", על יד ביתו של הרב הגאון ר' יהושע לייב דיסקין זיע"א, הרב מבריסק... הגורם להתיסדות ישיבה זו היה הדוחק שסבלו תלמידי החכמים לומדי הישיבה שקבלו בשאר הישיבות אז תמיכה בסך חצי נפוליאון לחודש. רצונו של הגאון מבריסק זיע"א היה, שלומדי התורה יתפרנסו שלא בצער".

גרעינה של הישיבה החל אמנם בחצרו הנ"ל – באזור הרובע המוסלמי, אך לאחר כשנה העבר המוסד לרובע היהודי, ומשכנה היה בין בית הכנסת המפורסם "חורבת ר' יהודה החסיד" ובית הכנסת "תפארת ישראל". ישיבה זו שהיתה מהישיבות הידועות בירושלים התקיימה עד סמוך לחורבנה של העיר העתיקה – בשנת תש"ח (1948).

יצויין כי לימים היה הרב דיסקין נתון בקשיים כספיים גדולים בגין חובותיו עפ"י השטרות על החצר שרכש. עזר לו לצאת מהסבך הכספי יהודי בשם ר' משה ויטנברג – אבל כל זאת תוך תנאים מיוחדים כפי שיפורט להלן.

בנושא זה כותב באריכות יצחק שריון – שהזכרנוהו לעיל בספר זכרונותיו האמור (עמ' 52):

"הוא (הרב דיסקין) קיוה להשיג את הסכום מנדיבים מחו"ל, אבל תקוותו לא נתקיימה וכספים לא באו לו. והנה נתקרבו זמני הפרעון של השטרות והרב ז"ל היה בצער גדול בהתישבו בירושלים התאזרח בתור נתין עותומני, ולפי החוק העותומני אפשר להושיב בבית האסורים בעד אי תשלום שטר, והערבים התובעים ודאי לא היו נרתעים מלעשות זאת.

בהתקרב זמן הפרעון ועזרה אין, פנו עסקנים ירושלמיים, שנים מידידיו של הרב אל ר' משה ויטנברג, שיציל את הרב מבריסק מאימת בית האסורים. ר' משה נטה אוזן

להפצרתם, והסכים לשלם את הסך אלף נאפוליאון זהב, בתנאי שהבית יועבר על שמו, הוא יקדישנו תיכף הקדש עולמי לטובת בית היתומים הזה, ולטובת עוד מוסדות תורה וחסד בירושלים לפי ראות עיניו. וכך היה. ר' משה שילם את החוב של הרב מבריסק זצ"ל, החצר הועברה על שמו והוא הקדיש את החצר באופן שהחדרים בהם נמצאו היתומים וכל חדרי שמושיהם נשארו לשם "בית היתומים", ואת שאר החדרים שבחצר ישכירו לדירות פרטיות ויחלקו את ההכנסה לארבע חלקים: רבע לבית היתומים עצמו ושלושה רבעים לשלושה מוסדות תורה וחסד אחרים בירושלים הנקובים בשמותיהם בשטר ההקדש, רבע לכל מוסד".

יצויין כי ר' משה ויטנברג הנזכר היה יהודי מפורסם בעת ההיא - ואחד מבוני ירושלים. ידועים, בין היתר, "בתי ויטנברג" על יד שכונת מאה שערים שאותם בנה בשנת תרמ"ה (1885) וכן רכש בתים בעיר העתיקה.

יצחק שריון האמור כותב עליו בפרטות בספר זכרונותיו האמור:

"הקניה הראשונה שקנה ר' משה ויטנברג ז"ל בירושלים (בשנת תרמ"ד 1884) היתה קנית 2 בתים גדולים סמוך לשער שכם, מפנים לחומה". (עמ' 53).

יצויין כי הבתים נמצאים באזור הרובע המוסלמי - אותו אזור בו נמצאת חצרו של הרב דיסקין. הבתים הם ברחוב הגיא בואכה מ"שער שכם" סמוך לבית החולים האוסטרי "ההוספיס" וסמוך לישיבת "תורת חיים".(1)

בית היתומים דיסקין התקיים בחצר ברחוב ה"סאריה" משך כ-15 שנים. בשנת תרנ"ו לערך עבר המוסד לירושלים החדשה. מאז מלחמת העולם הראשונה (1914) לערך שוכן המוסד בבניינו הגדול סמוך לשכונת קרית-משה.

הרב י.ל. דיסקין נפטר בשנת תרנ"ח (1898) ומיום פטירתו המשיך במפעלו בנו - הרב יצחק ירוחם דיסקין.

בחצר הרב דיסקין בעיר העתיקה התגוררו משפחות יהודיות עד הפרעות של הערבים בשנת תרפ"ט (1929). האזור עבר פרעות בשנים תר"פ, תרפ"ט ותרצ"ו (1936, 1929, 1920). מידי פעם הלך האזור והתדלדל. קול התורה של מוסדות התורה נדם.

בשנת תרצ"ב - 1932 בצע "ועד הקהילה" של יהודי ירושלים - סקר - על הרכוש היהודי שנותר בירושלים העתיקה, שכלל את הרובע היהודי וכן את הרחובות שבהם שכנו יהודים ברובע המוסלמי. בקטע אחד בפרק המוקדש לרחוב הסאריה נאמר:

(1) ראה מאמרנו על חצר ר' משה ויטנברג להלן וראה התרשים.

"חצר בית היתומים דיסקין, עזבון ויטנברג – 7 חדרים, 3 חנויות עזובים ושרופים מימי המאורעות".

(ראה מ. פרס במאמר "אם אשכחך ירושלים, ברבעון ירושלים, ברבעון ירושלים תש"ט).

בשנת תשכ"ז (1967) במלחמת "ששת הימים" שוחררה ירושלים העתיקה על ידי צבא ישראל. היהודים חזרו לבתים בעיר הנצח – לב לבה של האומה – ובתוכם הגיעו רגלי יהודים לבקור בחצרו של הרב דיסקין זצ"ל. הדירות נמצאו תפוסות על ידי תושבים ערביים, אך החצר שוחררה ע"י שלטונות ישראל לזכות האפוטרופוסים היהודיים של הקדש המנוח ר' משה ויטנברג.

כיום מוחזקות רובן של הדירות בחצר ע"י משפחות יהודיות.

רחוב הסאריה, מולנו החלק המזרחי
של חצר הרב י. דיסקין. לאחר הקמור
בימין בעבר מקום בית-הכנסת ה"עגונה"

המרחץ "חמאם - אל עין" - ברחוב הגיא

בית המרחץ "חמאם אל עין" נמצא ברחוב הגיא מימין ל"שוק הכותנה" - "שער הקמרונים" בעבר (ראה תרשים). המרחץ הוא במבנה תת-קרקעי. מסופר - כי לפנים היו המים המשמשים את המרחץ - מימי מעין שהיו זורמים מתחת למרחץ, ומכאן שמו בערבית "חמאם-אל-עין" - מרחץ המעין. בית המרחץ הוא עתיק - כפי הנראה מהתקופה הממלוכית, אותה תקופה שבה נבנה "שוק הכותנה" שעל ידו. כיום משמש המרחץ רק לגברים. לפנים הוא שמש גם נשים.

חשיבותו לגבי יהודים הוא - שהוא שמש במאה הי"ט, את תושביו היהודיים של האזור - רובע "רחוב חברון". היהודים למעשה השתמשו בו עד פרעות תרפ"ט. במקום היה גם "מקוה-טהרה" ששמש לחתנים וכלות ולכל בני ישראל. את הנשים היהודיות שבאו ל"חמאם", שמשה אשה יהודיה ששמה היה מירקאדה די דאסה. בעל המרחץ - הערבי הקשיש מזכיר אשה זו עד היום.

בספרי הזכרונות המדברים על התושבים והמוסדות באזור זה - מוזכר רבות המרחץ "חמאם אל עין" - כנקודה מדריכה להכרת הסביבה. המקום קרוב ביותר ל"הר הבית".

יוזכר כי גם בתוך "שוק הכותנה" עצמו - מזרחה לחמאם הקודם יש "חמאם" נוסף והוא חמאם אל שיפע - "מרחץ הבריאות", חמאם זה סגור היום.

קימת אגדה - המובאת בספרים עתיקים שבזמן חזקיהו המלך סתמו אויבי ישראל את המעין שבמקום. ומסופר שבאם אי פעם יפתחו את המעין מחדש ומימיו יחוברו למי הגיחון שבנחל קדרון יבוא "המשיח".

"בית מדרש העגונה" ברחוב הסאריה
ברובע המוסלמי שבירושלים העתיקה

בית מדרש ובית כנסת בעל שם מיוחד במינו - "בית מדרש העגונה", היה קיים בירושלים העתיקה ברחוב הסאריה שברובע המוסלמי. בעבר קראו יהודי ירושלים, לרחוב זה והאזור הסמוך לו "רחוב חברון". לפי מקורות שונים נראה כי בית מדרש זה היה קיים ממול חצרו ובית היתומים של הרב י.ל. דיסקין - ברח' הסאריה. (ראה תרשים).

מהו סיפורו של בית מדרש זה?

הסופר, א.ר. מלאכי במאמרו "רח' חברון והסביבה בירושלים" (פורסם בשנתון "שנה בשנה" של היכל שלמה תשל"ט (עמ' 347) מוסר תיאורים מפורטים על מוסדות התורה ובתי המדרש שהיו קיימים באזור זה במאה ה-י"ט.

בהגיעו למנות את בתי הכנסת של החסידים באזור זה בשנות ה-60 של המאה ה-י"ט - מדבר א.ר. מלאכי על בית הכנסת "זית רענן" של חסידי כולל קיר"ה (אוסטריה גליציה) וכן מוזכר בית הכנסת "ציון המצויינת" של כולל גליציה.

לאחר מכן הוא ממשיך וכותב:

"סמוך לאותו זמן נוסד ברחוב חברון בית מדרש שלישי לחסידים בשם "נפש חיה" על שם העגונה חיה בחצרה של העגונה אשר ליד ה"סאריה". השם "נפש חיה" כמעט שלא היה ידוע גם לתושבי הרחוב ובית המדרש נקרא סתם "דער עגונה'ס בית מדרש". גד פרומקין בספרו "דרך שופט בירושלים" (ירושלים, תשט"ו ע' 34) מספר על העגונה הזאת:

"מזקני ירושלים שמעתי את הספור הבא על עגונה זו שעל שמה נקרא "בית המדרש". בשנת תרכ"ג (1863) באו לירושלים מעיר שידלין שבפולין איש ואשה בני שלושים בקרוב ובנים אין להם. הבעל נקרא על שמו היהודי ושם עירו - אלתר שדליצר. את שם משפחתם לא גילו. הזוג קנה בית אחד ברחוב ה"סאריה". יום אחד נעלם הבעל וחיפשו אותו ימים רבים ולא נמצא. האשה הקדישה את הבית הזה לעניי ירושלים, ואת החדר שבקומה העליונה הקדישה עבור בית מדרש, וקראו לבית מדרש זה "עגונה'ס בית מדרש" על שמה, והיו מתפללים שם מסלתה ומשמנה של בני ירושלים, מפני שמחלונות בית המדרש נשקף כל "הר הבית". בית מדרש זה היה קיים עד שנת תרפ"ט. (עמ' 349).

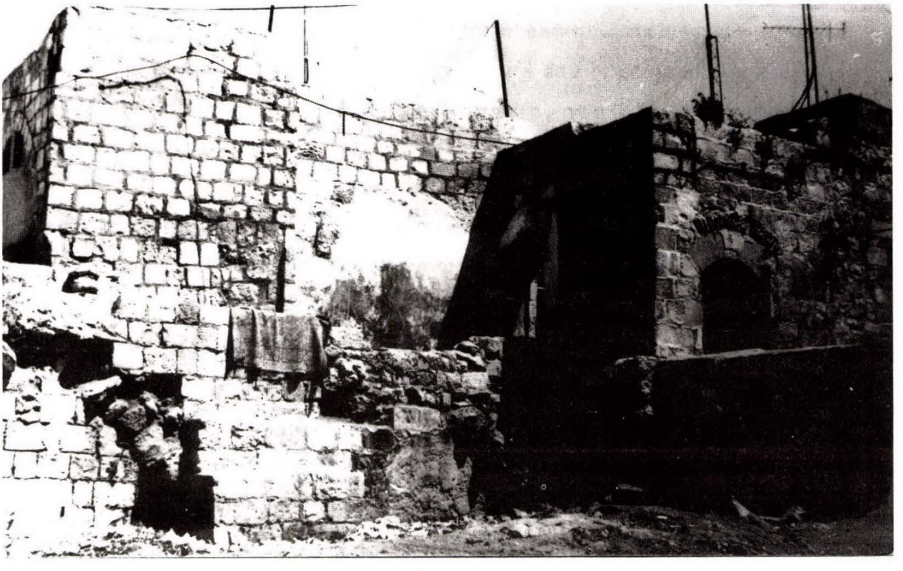
בחוברת בשם "מורה דרך למקומות הקדושים" מאת מחבר בלתי-ידוע - יש פירוט תמציתי על כ-80 בתי כנסת ומוסדות תורה שהיו קיימים בעיר העתיקה בירושלים לפני חורבנה של העיר העתיקה בשנת תש"ח (1948) בדברו על "חצר העגונה" הוא כותב:

"חצר העגונה" הוקדש לכולל וורשא, בו היו בית כנסת דחסידי צ'ורטקוב, וכנראה שבשנות המלחמה בשנים תרפ"א-תרפ"ב עבר לשמש ביכ"נס לחסידי ברסלב. ברעידת האדמה שפקדה את ירושלים בקיץ תרפ"ז, ניזוק גם בית כנסת זה, ונחרב הכותל הצפוני שלו (צד הכניסה). אז אסף הרה"ח ר' שמואל מאיר אנשין ז"ל, מחשובי חסידי ברסלב, צדקות למטרה זו וביהכנ"ס תוקן ושופץ מחדש ע"י חסידי ברסלב. משנת תרצ"א והלאה התקיימה שם ישיבה לאברכים מחסידי ברסלב, שהתקיימה עד מאורעות תרצ"ו. אח"כ נתפס הבית על ידי ערבים למגורים. נמצא ברחוב חברון (רחוב הסאריה)".

במפקד שערך בשנת תרצ"ב (1932) ועד קהילת ירושלים, על מצב הרכוש היהודי בעיר העתיקה, לאחר פרעות תרפ"ט נאמר לגבי הרכוש ברחוב הסאריה* :

"חצר עזבון העגונה, שייכת לכולל ורשא: 6 חדרים, בית הכנסת עזוב ושדוד".

* ראה י. פרס, שנתון ירושלים תש"ט.

חורבות בית הכנסת ה"עגונה" ברחוב הסאריה

רשימת הבתים והחצרות של היהודים בירושלים העתיקה •

אם אשכחך ירושלים

רחוב השלשלת

1) חצר מאיר חאמו ויעקב בוטון	10 חדרים, חנות אחת למכה שייכת לרחמים מיוחס — עזוב מימי המהומות.
2) חצר שטראוס	4 חדרים בקומה התחתונה, החדרים שבקומה העליונה הרוסים.

רחוב חברון

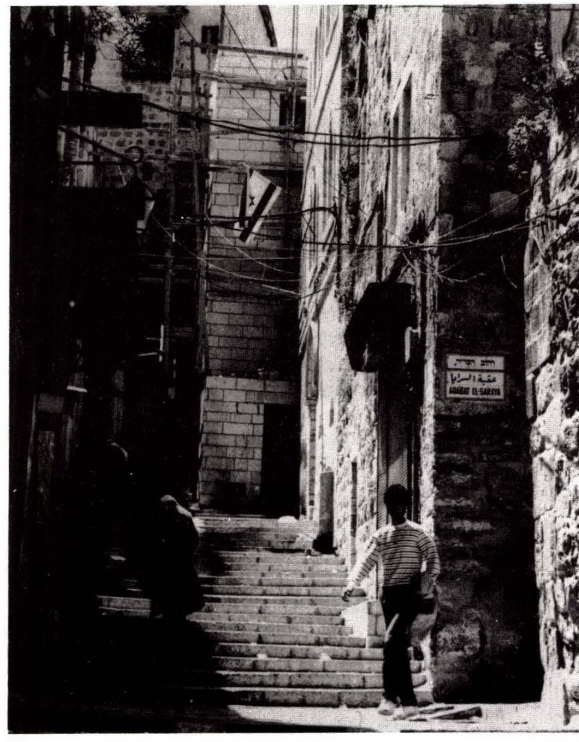
1) חצר כולל גליציה א' (לפנים	בה גרו 8 משפחות — רק חלק מיושב.
2) חצר כולל גליציה ב')	ביכ"נ ו־8 חדרים עזובים מימי המאורעות
3) שתי חצרות של כולל ריסין	ביכ"נ, שתי חנויות ומחסן, 9 חדרים עזובים ושדודים.
4) חצר עזרא מרוקני	6 חדרים ושתי חנויות — רק חלק מיושב.
5) חצר הקדש מרוקני	27 חדרים, 2 בתיכ"נ, 2 בתימד"ר — עזובים.
6) חצר גרסי (מרוקני)	4 חדרים — עזובים מימי המאורעות.
7) שתי חצרות של ישיבת חי עולם	30 חדר, ישיבה ותשמישיהם, חנות — עזוב.
8) חצר שמואל גנבה (שייכת לכולל גרייזה)	4 חדרים ו־2 חנויות עזובים, חלק שרוף.
9) חצר משה רכסמן	9 חדרים, 4 חנויות עזובות.
10) חצר כולל אונגארן	2 בתי כנסת, 2 קומות, מרתף ומרתפים.
11) חצר רנד ולנדו	35 חדרים, 25 דירות, 3 חנויות, מחסן עזוב מימי המאורעות וחלק שרוף.
12) חצר וישנק	3 קומות, הרוס מימי הרעש, בחלק הנשאר יושבים ערבים, החצר היה מסודרת יפה.
13) חצר הקדש הגורגים	7 חדרים, ביכ"נ, מרחץ ומקוה — עזוב מימי המאורעות.
14) חצר ישיבת תורת חיים והירש שולמן	22 חדרים, ישיבה, 2 חנויות, הכל עזוב, בית אחד שרוף.
15) שתי חצרות מעזבון וייטנברג	כ"א בת 2 קומות, בחצר האחת 14, בחצר השניה 9 חדרים עזובים מימי המאורעות.

רחוב הסריה

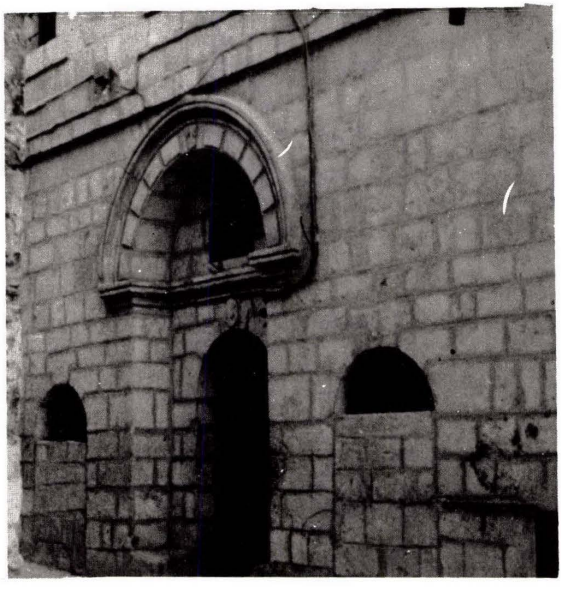
1) חצר בית היתומים דיסקין ועזבון ויטנברג	7 חדרים, 3 חנויות — עזובים ושרופים מימי המאורעות.
2) חצר עזבון ענונא, שייכת לכולל ורשא	6 חדרים ביהכ"נ — עזוב ושדוד.
3) חצר שבה ½ שייכים לערבים, ½ ליהודים	12 חדרים מיושבים מגיצרים.
4) חצר עזבון משפחת שוויקי וחאמו	2 קומות, 8 חדרים ו־4 חנויות. בקומה העליונה נמצאת תחנת המשטרה, למטה עזוב.
5) שתי חצרות, אחת שייכת לאסתר ברייגה מסרנופול, השניה לשכטר.	5 חדרים, 3 חדרים שייכים לאסתר קמלר — כולם עזובים.
6) חצר יעקב חסון	5 חדרים עזובים.
7) חצר כולל וישניצה	6 חדרים ו־4 חנויות הרוסים מהרעש.

• רשימה זאת נערכה בשנת תרצ"ב ע"י ועדה מטעם הקהלה בירושלים.

סקר על מצב הבתים והחצרות של היהודים בעיר העתיקה ברחוב השלשלת, ברחוב חברון וברחוב הסאריה, לאחר פרעות תרפ"ט (1929). הרשימה נערכה ע"י ועד קהילת ירושלים בשנת תרצ"ב (1932). פורסם ע"י י. פרס כנספח למאמרו "אם אשכחך ירושלים" – ירחון "ירושלים" תש"ט.

רחוב "מעלה חלדיה", מימין (הבית
ועליו דגל המדינה) בית עדת המערבים.
כיום קיימת במקום ישיבת "תורת כהנים"
וכן מתגוררות בבנין 4 משפחות יהודיות.
(צלם: נחום טוחמן)

שער הכניסה לבית "עדת המערבים"
ברחוב חלדיה.

בית ועד עדת המערבים

ברחוב "מעלה חלדיה" ברובע המוסלמי שבירושלים העתיקה

ברחוב מעלה חלדיה, ברובע המוסלמי בירושלים העתיקה – ברחוב שבעבר היה נקרא "רחוב המעלות" (סוק א דרג' – בערבית), עומד בית של 3 קומות השייך מאז שנת תרכ"ה (1865) לוועד העדה המערבית (או היהודים ה"מוגרבים"). רחוב זה הוא כאילו המשכו של "רחוב החנויות" ("שוק הכותנה" – המפורסם), המתחיל מהשער שבמזרח מול מיבנה "כיפת הסלע" שבהר הבית ועולה מערבה עד הגיעו לרחוב הכרי ומסתיים בכניסה הצרה לחצר "כולל גליציה".

הבית ממוקם במעלה הרחוב מצד ימין ובולט בסביבתו – שברובע המוסלמי – בסימניו היהודים הקיימים בו, מאז ימיו הראשונים. הערבים קראו לבית "דאר אל כולל" לאמור: מקום מגורי ה"כולל".*

הכניסה לבית ה"מערבים"

מפוארת ומיוחדת במינה היא הכניסה לבית. קשת העשויה אבני גזית מקשטת ומפארת כניסה זו. שתי דלתות ברזל שעליהם קבועים סימני "מגן דוד" נמצאים בכניסה לבית. במשקוף הימני של הכניסה קיים "שקע מזוזה" אשר נותר מאז שנותיו הראשונות של הבית.

כאשר עברו על הבית ויושביו, כמו על יתר הבתים היהודיים בסביבה מעשי אלימות קשים כפרעות שנות תר"פ ותרפ"ט – והיהודים שיצאו חיים מהפרעות נאלצו לזנוח את הבתים על מטלטליהם וספרי הקודש שבהם, הרי בית זה נשאר כאמור שלם על סימניו היהודיים.

חדוש הישוב בעיר העתיקה

מיד אחרי מלחמת התשועה של ששת הימים בחודש אייר תשכ"ז (1967) התחלנו לבוא לסימטאות העיר העתיקה והיינו תרים אחרי השרידים היהודיים. חיפשנו את מקומות מגורי היהודים, ואת היכלי התורה ובתי המדרש של יהודי ירושלים בעבר. עברנו בחורבות "הרובע היהודי" והגענו גם לאזור הזה הנקרא ה"רובע המוסלמי" ופה מצאנו מספר בתים שמאחוריהם היסטוריה יהודית נפלאה, כמו בנין ישיבת "תורת חיים" ברחוב הגיא, בנין כולל "שומרי החומות" ולבסוף הגענו לבית ועד "עדת המערבים" שברחוב חלדיה בו אנו דנים.

* ראה תרשים.

GRATZ COLLEGE LIBRARY
PHILADELPHIA, PA.

הבתים היהודיים ברובע המוסלמי

בשנים הראשונות האלה מצאנו על פתח הבית את שלט הפח הגדול ועליו רשום כדלקמן:

"הישיבה ת"ת ובתי הכנסת של הקדש כוללות העדה המערבית בירושלים" וראה זה פלא, בדרך נס דוקא בבית זה לא העיזו הפורעים לפגוע בכתובת יהודית זו האומרת לנו הרבה.

הבנין על שלוש קומותיו נותר שלם כמו שעזבוהו תושביו היהודים בשנת תרצ"ו (1936). מובן כי מאז עד שחרור העיר העתיקה במלחמת ששת הימים, במשך 31 שנה, לא דרכה בו רגל יהודית.

כיום שוב שוכנים בבית זה יהודים והמקום משמש גם מקום תורה ותפילה. דבר זה קרה בשנת תשל"ט (1979) כפי שיסופר להלן. כיום ניתן לומר שבשיקום בית זה יש לראות משום סמל למיפנה היסטורי שארע באזור זה בעיר העתיקה ברובע הנקרא "המוסלמי".

מאז מלחמת ששת הימים, הממשלה שיקמה ובנתה את ה"רובע היהודי" בעיר העתיקה. רובע זה מהווה רק שישית משטח העיר העתיקה כולה. אך מאז תחילת המאה הי"ט גרו יהודים גם מעבר לרובע היהודי - בעיקר ברובע המוסלמי.

כפי שציינו בדברי ההקדמה כנראה מסיבות פוליטיות - הממשלה התעלמה מרכוש רב ערך זה.

חדוש הישוב היהודי ברובע המוסלמי

בגלל חוסר ההתענינות בגאולת הנכסים היהודים באזור זה מצד הרשויות הממלכתיות, החליטו מספר צעירים בעלי יוזמה, יוצאי ישיבות "ההסדר", להתענין בנושא זה ושמו להם למטרה לגאול את הבתים ולשקמם, כדי להחזיר "עטרה ליושנה". כאמור, הבית הזה היה הראשון שנגאל והוחל לשקמו בחנוכה תשל"ט, ברשות ועד עדת המערבים, הבעלים של בית זה.

הם נכנסו לבית והחלו לגור בו. הם יסדו במקום ישיבה ללימוד הלכות "הקודש והמקדש" וקראו לאגודתם "תורת כוהנים". מאז התרחבו פעולות האגודה, גדל מספר האנשים הלוקחים חלק בשיקום וביישוב הבתים וכיום כבר חזרו כמה עשרות בתים באזור של מוסדות יהודיים להיות בידיים יהודיות. אבל כאמור, בית זה של עדת המערבים מהוה אות וסמל לתפנית ההיסטורית שארעה בירושלים שבין החומות.

מתולדות עדת המערבים בירושלים

להלן יסופר על התיישבותם של היהודים מבני "עדת המערבים" בירושלים.

קשריהם של היהודים ה"מערביים" או ה"מוגרבים" עם ירושלים החלו עוד במאות השמינית והתשיעית לספירה, ומאז נמשכו ברציפות. על קהילה מוגדרת של יהודים "מערביים" מעיד כבר ר' יהודה אלחריזי – ממשוררי ימי הביניים – שעלה לירושלים בשנת 1218 בכתבו: "ושם מן המערביים קהילה חשובה וטובה".

במשך הדורות הגיעו לירושלים כמה מגדולי יהדות זו, כאשר הבולט בעולים היה הרב חיים בן עטר – מחבר "אור החיים" (הפרוש לתורה, שהשפעתו גדולה על חסידות הבעש"ט) אשר עלה ארצה בשנת תק"ב (1742). לפי אחת המסורות רצה הבעש"ט לעלות לארץ ישראל כדי לשמוע תורה מפיו.

בשנות השלושים של המאה הי"ט גבר זרם העולים מארצות צפון אפריקה וביחוד ממרוקו. רובם של עולים אלו התיישב בירושלים.

בשנות החמישים של המאה הי"ט נפל דבר, כאשר הרב דוד בן שמעון – המכונה "צוף דב"ש" על שם ספרו (דב"ש הם ראשי תיבות: דוד בן שמעון) – עלה לירושלים בשנת תרי"ד (1854) והשתקע בה. בעקבות הדב"ש עלו רבים מתלמידיו. כאן נמצא לפני בני עדת "המערבים" מנהיג בעל שעור קומה, תקיף ונמרץ באופיו. עלייתו של הדב"ש הביאה לידי גיבושה של העדה המערבית ולפילוגה מהעדה הספרדית, בשנת כת"ר (1860).

מספרם של היהודים המערביים בתחילת המאה הי"ט לא עלה על עשרות אחדות בתוך העדה הירושלמית, אולם החל מן המחצית הראשונה של המאה הי"ט גדל מספרם עד סוף המאה הי"ט הם מנו למעלה מ-2,000 נפש ובערב מלחמת העולם הראשונה (1914) מנו למעלה מ-2500 נפש.

היהודים המערבים נחשבו לעדה עניה באמצעים. בספרי הזכרונות וההיסטוריה מדובר רבות על נושא זה. רבה היתה תשוקתם לעלות ארצה ולאו דוקא מלחץ פוגרומים בחו"ל אלא מתוך געגועים אמיתיים לארץ ישראל.

מוסדות העדה ברובע היהודי וברובע המוסלמי

ביזמת הרב דוד בן שמעון הוקם ע"י ועד עדת המערבים בשנת 1860, מרכז ברובע היהודי של העיר העתיקה ברחוב "הטבונה" (התנור). (כיום נקרא הרחוב רחוב "פלוגת הכותל"). באזור זה הוקמו 2 בתי כנסת: האחד בשנת כת"ר (1860) והשני שנתיים לאחר מכן בשנת תרכ"ב (1862) – ואחרי מלחמת ששת הימים שוקמו בתי כנסת אלה ע"י החברה לשקום הרובע היהודי.[1]

מאוחר יותר בשנת תרכ"ה (1865) – לערך, הוקם מרכז שני לעדה זו ברובע המוסלמי ברחוב מעלה חלדייה – שהוא נושא מאמר זה.

הרב דוד בן שמעון ראה את מצוקת הדיור של בני עדתו שחיו בין חומות העיר העתיקה בצפיפות ובדחקות ויסד עבורם בשנת 1868 את שכונת "מחנה ישראל" ליד רחוב ממילא. שכונה זו היא למעשה השכונה הראשונה שנבנתה מחוץ לחומות ירושלים, בידי בני ירושלים עצמם.

על הקמת מרכז עדת המערבים ברחוב מעלה חלדיה ויוזמיו מספר הסופר אברהם אלמליח במאמרו "לתולדות עדת המערבים בירושלים".[2]

בית עדת המערבים ברחוב חלדיה

לאחר שבתחילת מאמרו מספר אלמליח על פעולותיו המבורכות של הרדב"ש מיום בואו ארצה בתרי"ד (1854) עד שנת תר"כ (1860) הוא מוסיף:

"בימים ההם עלו לשכון בירושלים שניים מעשירי אחינו ברבאט אשר במרוקו, ה"ה מימון עמיאל וה' שלמה אבושדיד ומיד אחרי בואם החלו גם המה להתעניין בכל ליבם בהרמת מעמד עדתם השפל וימסרו בכל נפשם והונם לעשות דבר מה לטובת עניי עדתם.

ויקנו קרקע גדולה סמוכה למקום המקדש ובעזרת נדיבי אחינו בחו"ל, בנו עליה בתים רבים לעניי עדתם, ובית ת"ת לבני העדה. בדיוטא השניה בנו בית כנסת ובדיוטא השלישית בית כנסת, וביום י"ד באדר שני שנת גאל ירושלים (תרכ"ה – 1868) תמה מלאכת הבניה ויקראו להם: "בית כנסת העליון" ו"בית הכנסת התחתון" עד היום הזה".

(1) ראה החוברת "סיור-רובע" מאת רמי יזרעאלי בהוצ' סטימצקי.
(2) ראה לוח א"י של אברהם משה לונץ שנה י"ב – תרס"ט (1908-09) עמ' 53-88.

חוקר א"י, גרשון גרא, בספרו "חמדת אבות" (1982) בדברו על משפחת הנדבנים מימון עמיאל ושלמה אבושדיד, מביא יותר פרטים אודות הבנין האמור ברובע המוסלמי:

"מצבם של בני העדה המרוקאית קשה ומימון עמיאל נרתם לעבודה ציבורית גם כאן. הוא והעשיר רחמים שלמה אבושדיד מחייצבים לימינו של הרב דוד בן שמעון (צוף דב"ש בעל "שערי צדק") ומקימים בית כנסת ומדרש.

ברובע המכונה "ערבי" ברחוב "מעלה חלדיה" בונה מימון עמיאל בית מגורים בעל שלוש דיוטות: לזקנים וזקנות גלמודים, לעוברי אורח ולתלמידי חכמים, בית כנסת וחדרי לימוד" (ע' 49).

זכרו של הנדבן מימון עמיאל הונצח בבית זה. כפי הנראה יסד מ' עמיאל בבית זה ישיבה בשם "תורת חיים" (להבדיל מישיבת "תורת חיים" שמקום משכנה ברח' הגיא ע"י סמטת ה"ויה-דילורוזה").

בקומה השניה של בית המוגרבים – במקום שנמצא כיום בית המדרש, קבוע לוח זכרון משיש ועליו חקוק:

"ישיבת "תורת חיים" יכ"צ אשר יסד מעלת הגביר המרומם רצ"ו[4] דט"ל[5] מחזיק בל"ה[6] ס"ו חיים מימון עמיאל הי"ו[7] וזוגתו הכבודה הצנועה מ' שמחה מב"ת[8] בר"ח אלול ש' לרי"ת עולם לפ"ק" (תר"מ – 1880).

א"מ לונץ, בספרו "מורה דרך" (תרמ"א) מספר:

"בשובו (של המסייר) מרחוב החנויות הזה ילך בשוק באב אלכתנין אשר למולו (מערבה ל"שוק הכותנה") ואחרי צעדים אחדים – מיד אחרי "הרחוב אשר לימינו" – (רח' "הסאריה" בימינו) עומד בית הכנסת החדיש לעדת המערבים ובו בתים להלמוד תורה ומעון לעניי ואלמנות העדה הזאת" (ע' 50).

---

(3) יכון צדק

(4) רודף צדקה וחסד

(5) דורש טוב לעמו

(6) בידי לומדי התורה

(7) ה' ישמרהו ויצילהו

(8) מנשים באהל תבורך

ובלוח א"י תרע"ד (1913-14) עמ' כ"ג ברשימתו על מוסדות יהודיים בירושלים לעדותיהם השונות, בפרטו את רשימת בתי "תלמוד תורה" בירושלים במס' 9 - מוסר את הפרטים דלקמן, על התלמוד תורה של המערבים בבית זה, ומספר מוריו ותלמידיו:

"ת"ת לעדת המערבים - בפנים העיר נוסד תרכ"ח (1868) תלמידים - 30, מלמדים - 4, משגיח - 1. הלימודים: מהתחלת הקריאה עד תלמוד ומפרשיו, כתב ולשון עברית, ההנהגה בידי ועד העדה".

ובלוח משנת תרס"ט - בפרטו רשימת בתי הכנסת בירושלים (ע' 10) מציין:

"לקהלת המערבים" - בית כנסת החדש ברחוב חברון ביהכנ"ס גדול ויפה".

נראה הדבר כי רק בשנים מאוחרות יותר נוסדה במקום "ישיבה".

בדברו על "הישיבות" בירושלים מציין א"מ לונץ (לוח א"י תרע"ד, עמ' 15):

"טובי ישבעו" לעדת המערבים. מקומה בביהכנ"ס שלהם נוסדה תרס"ד (1904)".

ואמנם בספר "המקנה" הנמצא במשרד עדת המערבים בירושלים לאחר פרוט הרכוש שיש לעדה ברובע היהודי מוסר בעל הרשומות דברים אודות הבנין ברחוב חלדיה ומוסדותיו.

"ברחוב אלוואד (רח' הגיא וסביבתו), "חמאם אל עין" (המרחץ העתיק שבפינת "שוק הכותנה") חצר בתי מחסה ויש בה ב' בתי כנסיות (החצר בת שלש דיוטות) ויש בדיוטה העליונה ישיבה "טובי וישבעו" שהקדיש המנוח שר שלום טובי ז"ל וכעת מתחילים להתחנך בה תלמידים על ידי מורה משגיח וסופר, והפרס מבני המקדיש יצ"ו.

חדרי הבית ובעיקר בקומת הקרקע היו אפלוליים, דבר המורגש אף היום. ואמנם מסופר כי ב"תלמוד תורה" שבמקום, אשר היו לומדים כל לילה עד שעת חצות, היו נרות דולקים להאיר ללומדים. גם ביום צריכים היו להדליק מנורות. הלימודים התנהלו בקומה השניה והשלישית. בקומת הקרקע גרו נשים אלמנות מחוסרות אמצעים, שעבור דיורן בחינם היו מנקות את חדרי ה"תלמוד תורה"[9].

(9) ראה א. בירר: מוסדות תורה וחסד ברובע המוסלמי (ע' 95).

כמה אבני זכרון משיש מקשטים את חדרי הבית עד היום. במשקוף שעל הכניסה לאולם בקומה ראשונה של הבית חקוקה הכתובת "ישיבה לבעלי בתים".

לוח זכרון מעניין ומשמעותי לימינו – עת אנו עדים להחייאתו מחדש של הבית בידי אנשי "תורת כהנים" – נמצא מעל הכניסה לאולם בית המדרש בקומה שניה של הבית ובו נאמר:

"מודעה רבה שהחצר הזה הוא קודש כמו שהיא בתי מחסה לעניים ות"ת ובתים לאורחים ומדרש להתפלל בו לא ימכר ולא יתמשכן ולא יושכר בשום זמן אפילו לחלק השכירות לעניים וכל העובר מלבד גזלן. עוד בחש"ן[10] משפט על לבו ושי"ב[11] ומ"ר[12]".

על צפיפות הישוב היהודי באזור

אזור זה של רחוב "מעלה חלדיה" והסביבה היה מאוכלס בעשרות משפחות יהודיות ומוסדות יהודיים. כך למשל, מעבר לרחוב ממול לבנין המוגרבים, ישנה החצר הגדולה של ישיבת "חיי עולם". ישיבה זו נוסדה בשנות השמונים של המאה הי"ט ע"י רבנים מפולין והישיבה התקיימה עד שנת 1936. החצר מאוכלסת מאז שנת תש"מ (1980) ע"י חסידי "ברסלב".

צפיפות הישוב היהודי בסביבה היתה כה גדולה ונאלצו לבנות בצפיפות כה רבה עד שבית אחד נשק בחברו.

על צפיפות הבניה אנו למדים ממספר מסמכים מהתקופה הנדונה שבה נבנה בנין "עדת המערבים". לפי מסמך משנת תר"ל (1870) שפירסם פ' גרייבסקי באחת מחוברותיו (תר"צ) עולה כי הבית הצמוד למערב "בנין המערבים" היה שייך ליהודים באותו הזמן והם: ה"ה נתן גרינגרט ובן ציון ליאון. שני אישים אלה – "נגידים" כפי שהם נקראו – היו ידועים כעסקנים למען הציבור באותה תקופה. בן ציון ליאון הוא אחד המייסדים של שכונת מאה שערים (1874).

---

(10) חרם שמתא נדוי.

(11) ושומע ישכון בטח.

(12) ושאנן מפחד רעה.

נ. גרינגרט היה שותפם של האחים המבורגר בעלי "בנק המבורגר" ברחוב הבטרק (היום רחוב דוד). המסמך הנושא את הכותרת "רדיא" (ראשית דעת יראת אדני) הוא מעין "כתב פשרה" בין עדת המערבים וה"ה ליאון גרינגרט. בית המערבים נחשב אז כ"בית חדש" (נוסד כאמור ב-1866) מהקשר הדברים עולה כי בית המערבים היה באותו הזמן בעל קומה אחת. ליאון וגרינגרט חששו מהמשך הבניה מצד עדת המערבים. כי אם ימשיכו לבנות קומות נוספות הרי יסתירו בכך את חלונותיהם של בית "הנגידים".

במסמך זה שנחתם בפני עדים התחייבו ה"ה "עדת המערבים" לבנות בצורה כזו שלא תסתיר את חלונות "בית הנגידים" ועדת המערבים ישלמו פיצוי כספי ל"נגידים" בגין הנזק.

ולהלן הננו מביאים קטע מהמסמך המעניין:

"זכרון עדות שהיתה בפנינו עדים הח"מ הי"ו, שהשותפים הנגידים מו"ה נתן גרינגארט נ"י ומו"ה בן ציון ליאון נ"י יש להם חצר עליה פעה"ק ת"ו ברחוב עקבאט - אל - ואד לצד מזרח היא החצר החדשה שבונה הרב הגדול במוהר"ר דוד בן שמעון יצ"ו לזכות ק"ק המערבים היו"ו, ובחצר העליון של השותפים הנזכרים יש שלושה בתים אשר חלונותיהם פתוחות לרוח מזרח לתוך החצר החדשה של ק"ק המערבים הנז' היינו מהבית עלייה גדולה אשר בדרומית מזרחית לצד הרחוב הנז' יש זוג חלונות לרוח מזרח פתוחות על גג הבתים של החצר החדשה הנז'... והנה הרב ר' דוד הנז' רוצה לבנות עוד עליות על גגי הבתים... וגם בבנין העליות האלה צריכים לסתום זוג החלונות של הבית הגדול של השותפים... והשותפים הנז' מוחים בדבר זה שלא לסמוך בנין העליון - ועתה נתפשרו הרב הגדול כמוהר"ר דוד בן שמעון - הוא הראש והמנהיג של ק"ק המערבים הי"ו אשר על ידו נבנה החצר החדשה לזכות הק"ק הנז' והשותפים הנגידים מו"ה נתן ומו"ה בן ציון הי"ו הנז' בעלי החצר העלייה והבתים הנז' על האופנים והתנאים המבוארים הלאה".

על המסמך חתום ר' דוד בן שמעון (הדב"ש) מנהיג עדת המערבים.

כולל הגורג'ים שכני עדת המערבים

מענין הדבר שממסמך שני שבידינו עולה כי בית יהודי נוסף שכן סמוך לבנין "עדת המערבים". מסמך זה הוא משנת תרל"ד (1874) וממנו משתמע כי מערבה לבנין המערבים היתה חצר יהודית והיא של משפחת מיכאלשווילי (לימים משפחת מיכאלי) מכולל "עדת הגורג'ים". גם כאן היה

רדי"א

זכרון עדות שהיתה בפנינו עדים החת"מ, היות שהשותפים הנגידים מ"ה נתן גרינגארט נ"י ומ"ה בן ציון ליאון נ"י יש להם הצר עליה פעה"ק ת"ו כרחוב עקאביט אל וואדי בהמבי הקטן לצפון הרחוב מימין הכניסה אשר בצדו לצד מזרח היא החצר החדשה שבונה הרב הגדול כמוהר"ר דוד ן' שמעון יצ"ו לובית ק"ק המערבים היו תחת פקידתו והנהגתו, ובחצר העלי' של השותפין הנז' יש שלשה בתים אשר חלונותיהם פתוחות לרוח מזרח לתוך החצר החדשה של ק"ק המערבים הנז' היינו מהבית עלי' הגדולה אשר בדרומית מזרחית לצד הרחוב הנז' יש וג חלונית לרוח מזרח פתוחות על גג הבתים של החצר החדשה הנז' אשר גבהם מגגה הבתים ערך אמתים וחצי, ובצדה בית קטנה ילה חלון א' גבהה מגג הבתים הנז' ערך שלש אמות, ובצדה עוד בית לצפונית מזרחית בחצר ילה ג"כ חלון אחת להחצר החדשה הנז' וגבהה מגג הבתים ערך ארבע אמות, והנה הרב ר' דוד הנז' רוצה לבנות עוד עליות על גגי הבתים התחתונים של החצר החדשה הנז' לובית ק"ק המערבים היו ומוברחים לסמיך בנין העליות האלה אצל ביתל המזרחי של החצר העלי' של השותפים מ"ה נתן ומ"ה בן ציון הנז' אשר תיקני הביתל הזה עתה מחדש, גם בבנין העליות האלה צריכים לסתום וג החלונות של הבית הגדולה של השותפין הנז' וחצי החלון של הבית הקטנה האמצעית הנז', והשותפין הנז' מוחים בדבר זה שלא לסמיך בנין העליות של החצר החדשה הנז' אצל הביתל שלהם וגם שלא לסתום את חלונותיהם הפתוחות להם שמה מכבר, ועתה נתפשרו הרב הגדול כמהר"ר דוד ן' שמעון יצ"ו הראש והמנהג של ק"ק המערבים היו אשר על ידו נבנה החצר החדשה הנז' לובית הק"ק הנז' והשותפים הנגידים מ"ה נתן ומ"ה בן ציון היו הנז' בעלי החצר העליה והבתים הנז' על האיפנים והתנאים המבוארים הלאה. ובכן עתה לפנינו עדים החת"מ באה האשה מרת ניטל ת"מ ובעלה הנגיד המופלג מ"ה נתן גרינגארט נ"י והאשה מרת בלומא גליקא ת"מ ובעלה הנגיד המופלג מ"ה בן ציון ליאון נ"י שותפי החצר העליה הנז' וכה אמרו לנו אתם הנז עלינו עדים נמוכים כויב וקנו מידינו קנ"מ במליב מעכשו בתחויל ואף בתבו ותתמי ותני ליד הרב ר' דוד ן' שמעון יצ"ו לובית ק"ק המערבים היו הנת אמ"ן שנטלנו וקבלנו מידו סך ארבעים לירא והב נאפאליין ט"ת ובאו לידינו בשלימות ובעבור זאת נתנני לו לובית ק"ק המערבים יצ"ו כל הזכות וי"ש וובות אשר המה רשאים מעתה ומעכשו לבנות העליות ט"ו לחו"ל שנת ה' תר"ל ושלשים לב"ע סימן טוב למישרים לפ"ק.

פעה"ק ירושלם תובב"א. והשוב"ק.

נאם יעקב הלוי ספיר　　נאם אהרן בן אברהם בלאמוא

וליתר הזקה יצ"ו באנו גם אנחנו השותפים הנז' לאשר ולקיים כל הנז"ל בחת"מ ידינו ממש והבל אמת ויצ"ו ונכון כבעה"ח יום הנז' פעה"ק הנז'

נאם נתן בן שלמה גרינגארט　　נאם בן ציון בה"ר אריי ליב ליאון

גם אנכי העומד לסדת בקדש בקהל עדתי ק"ק המערבים היו פעה"ק ירושת"ו העסק בבנין החצר החדשה הנז' יעלי היי בולנה באתי עה"ח בהודאה גו"ש שכל האמור בסדר עליון בתתי העדים ב"ע הנז' נעשה מידי ורשותי וקנו ממני קנ"מ בתחויל וחתמתי בזה בח"י ממש בתוהם הק"ק הנ"ע. והבל שוב"ק.

הצב"י מעט דב"ש ס"ם
(מקום החותם)

(מקום החותם של ועד ק"ק המערבים היו)

אוסף מגנזי ירושלים
(ע"ר) – בית מגנזי ירושלים
(1870 – ת"ש)

תעודה מעדת כולל המערבים בירושלם

ב"ה. להיות שאנחנו ק"ק המערביים יצ"ו היושבים פעה"ק ירושלם ת"ו במדור השלישי למעלה עשינו מעקה סביב כדת ש"ת לריח מערב אשר הוא מפסיק בין בנינו של ברתי מחסה לעניים שבנינו ובין החצר של כוללות הגורג'ים שפעה"ק ופי"מ, ובכן הא רתהי למיקם ביר הק"ק גורג'ים הנ"ז לעדות ולראיה מהימנה בידם וביד כ"ך שאם ירצו הק"ק הנז' לעשות ולבנות שם אחורי כותל המעקה של הבנין הנ"ז בית הכנסת או בית, מו"מ הרשות כתובה בידם וביד כ"ך לסתור כל המעקה של הנ"ז ולבנות בו בנין אבנים לכותל ביתם כפי רצונם, כן בתראי ע"מ שאם יסתרו הבנין המעקה צריכים לבנותו ע"י בנין כותלם אשר ירצו לבנות והוצאות הבנין של הכותל החדש יהיה מכיסם וממונם, ולהיות אמת וצדק ולא"מ ביד הק"ק הנ"ז חתמנו שמותינו פעה"ק ירושלם ת"ו אנחנו פקומ"ס עדתינו המערבים בש"א למר חשון שנת תרל"ב ליצירה והשו"ב ואמת ויציב ונכון וקים.

הצב"י מע"ס דב"ש ס"ט — הצעיר — ע"ה שלמה

(חותם) — משה מלכה ס"ט — אבושדיד ס"ט

הצעיר עובדיה ס"ט

פ. גרייבסקי, חוברת א, עמ' ח'.
(פורסמה ב"פנקס ירושלים" של
לכולל הגורג'ים.
תעודה מעדת כולל המערבים מיובדת

שיעור תורני כיום – בין כתלי בית
"עדת המערבים" לתלמידי הישיבה במקום.
מגיש השעור הוא הרה"ג ר' שלמה פישה.
על קירות הבתים נישארו סימני השממון
משנים עברו.

דין ודברים דומה בקשר לשכנות. במסמך זה התחייבו "המערבים" שלא להפריע לבנייה של היהודים הגורג'ים. המסמך פורסם ע"י פ.גריבסקי ב"פנקס ירושלים" – חוב' א' והוא חתום גם כן ע"י הדב"ש מנהיג העדה המערבית וגם ע"י פרנס העדה שהוזכר לעיל – שלמה אבושדיד.

להשערתנו, בנין עדת הגורג'ים עומד ברחוב "הסאריה" רחוב מקביל למעלה חלדיה. בית זה הנמצא צפונה מערבה מבנין המערבים שייך במחציתו לעדת הגורג'ים. בחודש כסלו תשמ"ד רכשו את הבית אנשי "עטרת כהנים". בגלל מועד הרכישה (חנוכה) קראו לבית "בית החשמונאים". האגודה יסדה בבית הגורג'ים מדרשה ללימוד נושאי "ירושלים והמקדש". *

בתי המחסה לעניים שבבתי עדת המערבים

מציאותו של "בית המחסה" לעניים בבית זה של עדת המערבים נזכר כמה פעמים בכתובים. זקני בית המחסה חיו בתנאים קשים ביותר, הן בסיפוק מזונם והן בלבושם ובתנאי מגוריהם.

בבית המחסה בבית זה שברחוב חלדיה התגוררו יהודים מעדות שונות[13]. בית מחסה שני לעדת המערבים היה קיים ברובע היהודי (ברחוב ה"טבונה") שם התגוררו בעיקר יוצאי צפון אפריקה.

להלן קטע מספרו של יעקב אלעזר – "הרובע היהודי בירושלים העתיקה" – אודות בית המחסה האמור

> "כאיש ירושלים ותיק, אני זוכר את בית המחסה של העדה המוגרבית שבו התגוררו חמש –שש אלמנות, או זקנים בכוך אחד וכן זוכר אני את אשת דודי, החסידה רחל אלעזר... ועוד מספר נשים ספרדיות שלא השתייכו לכולל המוגרבי, ידדו מדי חודש לבתי ההקדש של העדה המוגרבית ברחוב התנור, הביאו בכליהם, לבנים ולבושים, רחצום, האכילום והשקום, השאירו צידה בכליהן והשיבו להן מחדש את צורת האדם". (עמ' 76).

את יהודי ירושלים פקדו אימת פרעות בשנים תרפ"א, תרפ"ט ותרצ"ו ואלה פגעו במיוחד ביהודים שהתגוררו באזור הנדון – האזור המעורב. מידי פעם נטשו יותר ויותר משפחות יהודיות את האזור. הם נדדו לירושלים שמחוץ לחומות או שחיפשו מקלט ב"רובע היהודי".

---

(13) ראה הספר: "נוטרי מורשת" בעריכת א. יונג בהוצאות "מוסד הרב קוק" תשכ"ח (עמ' 76).

* ראה תרשים.

בשנת תרצ"ב (1932) נערך על ידי ועד קהילת ירושלים, סקר על גורל הבתים והמוסדות היהודיים בירושלים העתיקה[14].

ברשימה על הבתים היהודיים וגורלם ב"רחוב חברון" נאמר כדלקמן:

"חצר הקדש מרוקני" – 27 חדרים, 2 בתי כנסת, 2 בתי מדרש – עזובים".

על חדוש הישוב היהודי ברובע המוסלמי – הרובע היהודי הישן

כפי שכתבנו בתחילת מאמרנו, בשנת תשל"ט (1979) ננקטה יזמה מצד מספר צעירים משוחררי צה"ל בני "ישיבות הסדר" לשקם את בנין "עדת המערבים". וכך היה הדבר: כחדשיים לפני חג הפסח, תשל"ח ביקשו צעירים אלה לערוך כנס בירושלים לדון בנושאי הקודש והמקדש. היוזמים היו ברובם כהנים ונושא זה עניין אותם. הם פנו ושאלו אם אפשר יהיה לעזור להם במציאת מקום מתאים לעריכת הכנס. ואמנם סייענו במציאת המקום והכנס הראשון נערך בחול המועד פסח –תשל"ח בבנין ישיבת "תורת חיים" שברחוב הגיא הקרוב למקום המקדש[15].

בכנס זה העלה כותב שורות אלה את עניין גאולת הבתים היהודיים הנמצאים באזור הרובע המוסלמי – הרובע היהודי הישן, קרוב להר הבית, העומדים שוממים וחרבים והוכר הצורך החיוני שבשיקומם ובבניינם.

הדברים עשו את שלהם. לאחר הכנס – החלו צעירים אלו להתעניין בנושא באופן מעשי, הם סיירו באזור, נכנסו לחצרות ולבתים השייכים ליהודים ואשר נעזבו בעתות המצוקה. ראו את מוסדות התורה כשהם בשממונם ובחורבנם והתרגשו למראה הסימנים היהודיים ששרדו בהם (שקעי מזוזות, לוחות זכרון וכו').

---

(14) הסקר פורסם כנספח למאמר מאת ישעיהו פרס, ב"ירחון ירושלים" תש"ט תחת הכותרת: "אם אשכחך ירושלים".

(15) על ישיבת "תורת חיים" ראה חוברת שלנו "90 שנות היסטוריה יהודית ברובע המוסלמי", כסלו תשמ"ג.

"חדש ימינו"

הבית הראשון שאותו ביקשו היוזמים לישב – היה בנין "עדת המערבים" – כי הוא עמד כאמור ריק ושומם. הקבוצה פנתה לוועד עדת המערבים בירושלים ונענתה תחילה בסירוב. כאן המקום להביא את דבריו של מתחיהו דן הכהן, שנרתם למשימה וריכז את קבוצת הצעירים שיזמה לגאול את הבתים[16]:

"פנינו לועד העדה המערבית, שהיה בבעלותה מיבנה גדול (עדיין נשארו "מגיני דוד" על שער הכניסה) ברחוב מעלה חלדיה. המיבנה עמד שומם והרוס. ועד העדה ברחוב מסילת ישרים בירושלים לא הסכים. היינו המומים: המיבנה ריק ושומם, והם לא נותנים? ואז שאלנו אותם: ואם תקום כאן ישיבה לכהנים, תסכימו? הם נדלקו על הרעיון ואמרו שכל עכבה לטובה, ואולי בגלל זה לא הכניסו הנה אף אחד".

ומוסיף מתי דן:

"תוך כדי עבודות הפינוי והשיפוץ בבנין התגלתה כתובת חצובה בקיר האבן: "חדש ימינו", וראינו בכך מעין צואה אותה הותיר אחרון המתפנים המוגרבים".

בחנוכה תשל"ט, נכנסו הצעירים – החלוצים – בני הישיבות – לגור וללמוד בבית זה של עדת המערבים בירושלים ש"בין החומות".

האגודות: "עטרה לישנה" ו"עטרת כהנים" ופעולותיהם

לצורך הטפול ביזמה נוסדה באותו הזמן ע"י היוזמים אגודה בשם "עטרה לישנה", אגודה זו עסקה בתחילה בשיפוץ "בנין המערבים" אך שמה לה למטרה לאחר ולעשות למען מימוש הרכוש היהודי ברובע הזה – הרובע היהודי הישן.

האגודה גם יסדה בבית המערבים ישיבה ללימוד הלכות הקודש והמקדש בשם – ישיבת "תורת כהנים".

---

(16) ראה המאמר: "חלוצים בשער הפרחים" מאת א. באום בעתון "מעריב" – ה' כסלו תשמ"ד.

מאז פעילה האגודה "עטרה ליושנה" והיא קיבלה לרשותה, במשך השנים מספר בתים נוספים בעיר העתיקה במטרה לשקמם ולישבם.

בשנת תשמ"א (1981) יסדו הצעירים היוזמים אגודה חדשה הנקראת "עטרת כהנים". גם אגודה זו שמה לה למטרה לקבל לרשותה ולשקם את הרכוש היהודי באזור. עתה בשנת תשמ"ה (1984) – נמצאים גם בידי אגודה זו – מספר בתים באזור הרובע המוסלמי וביניהם בנין ישיבת "תורת חיים" ברחוב הגיא. בבנין זה הוקמה בשנת תשמ"ב (1982) ישיבת "עטרת כהנים" – ששכנה בעבר בבנין המערבים.

כיום גרים כבר באזור בבתים שהיו שייכים בעבר ליהודים כ–200 נפשות, מהם כ–20 משפחות ולהלן פרוטם: בחצר כולל "גליציה" – 5 משפחות, בבנין המערבים – 3 משפחות, ברחוב "חאן אל זית" – משפחה אחת, ברחוב הסאריה – 4 משפחות, במעלה רחוב חלדיה – משפחה אחת, ברחוב "מעלות המדרשה" – משפחה אחת, ברחוב הגיא – משפחה אחת, בחצר ישיבת "חיי עולם" – 5 משפחות.

כמו כן הוקמו באזור מוסדות תורה ותפילה במקומות הבאים:

1. בבנין "עדת המערבים" – ישיבת "תורת כהנים".
2. בבנין ישיבת "תורת חיים" – ישיבת "עטרת כהנים".*
3. בחצר ישיבת "חיי עולם" – ישיבת חסידי ברסלב – "שובו בנים" כ–100 איש.*
4. ברחוב הגיא בבית הגורג'ים – בית הכנסת והמכון "חזון יחזקאל" של משפחת הרב נחמן כהנא.*
5. ברחוב הסאריה – בבית הנקרא: "בית החשמונאים" מדרשה למחקר ירושלים והמקדש.
6. בחצר כולל גליציה – בית הכנסת "ציון המצוינת".

הבאנו את סיפורו של בנין עדת המערבים מאז היוסדו והבאנו יחד עם זאת את ספורם של הפעולות שנעשו בענין גאולת הבתים – זאת כדי לסמל שבית "עדת המערבים" ברחוב חלדיה הווה את היסוד והנדבך הראשון לפעולות המבורכות שנעשו לאחר מכן למען קומם מחדש בתים אלה מבחינה פיסית ורוחנית – באזור מיותם זה – בירושלים שבין החומות – לב ליבה של האומה – והתקוה היא שעבודה חשובה זו תמשך בעתיד ביעילות ובקצב המתאים לצרכי העם.

---

* ראה תרשים.

בע"ה, טבת, תשל"ט

"עטרה ליושנה"
בירושלים שבין החומות

בנשיאות הרבנים: הרב שמחה הכהן קוק שליט"א והרב אביגדור נבנצאל שליט"א

בערב שבת קודש, ראש חודש ונר שישי של חנוכה ה' תשל"ט, נכנסה קבוצת צעירים בחורי ישיבות יוצאי צבא, לגור וללמוד בתוך ירושלים העתיקה, בבית עדת המערביים, במקום בו למדו בני ישיבה עד למאורעות תרצ"ו, באזור בו מנה הישוב היהודי קרוב ל-10,000 נפש עד למאורעות ומאז לא גרו בו יהודים עד עתה.

הקמת הישיבה - "ישיבת תורת כהנים והמקדש" ברח' חברון (מעלה חלדיה) 31 - נתאפשרה בזכות פעלם של חברי ועד העדה המערבית אשר מצאו את הדרך ליישב ולהחיות מחדש מקום תורה זה.

י"א שנה חלפו מאז שחרור עיר דוד ועזיין רובה שוממה בזויה ונכריה. רוב הישוב היהודי אשר ישב בירושלים העתיקה במשך דורות - עד לפני דור - דורותיים - טרם שב למקומו. רוב הבתים והחצרות היהודיים שפיארו את ירושלים העתיקה טרם הושבו לבעליהם.

* עד לפני כ-50 שנה ישבו יהודים בכל חלקי העיר העתיקה.

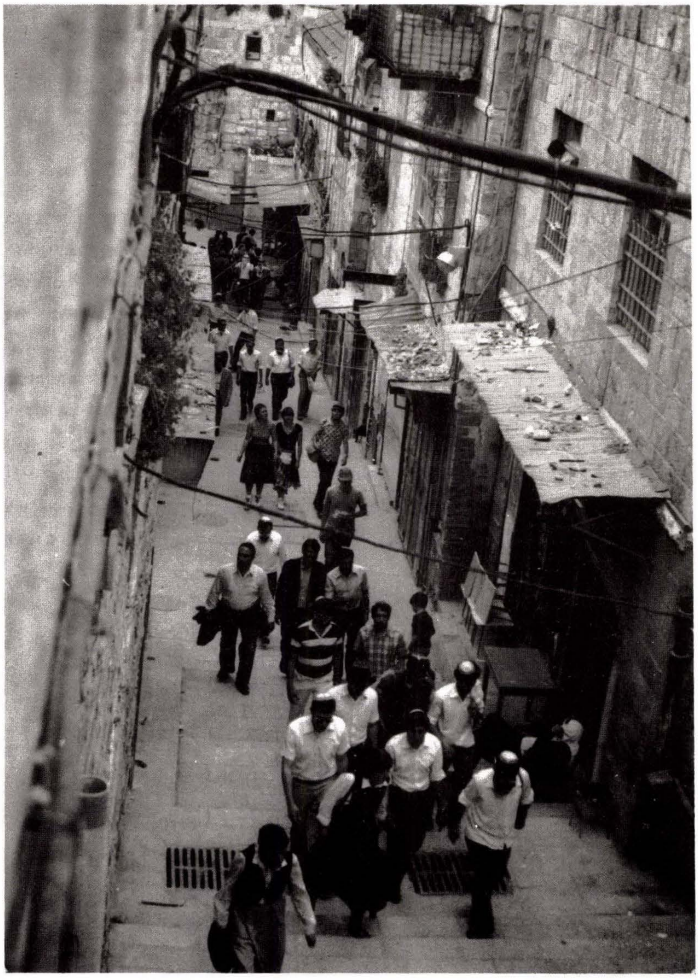
* עיקר הישוב היהודי התרכז מערבה וצפונה להר הבית, לאורך הרחובות הגיא, חברון ועוד ובכל סמטאותיהם.

* באזור זה היה רוב רכוש המקרקעין שבבעלות יהודית. נתרכזו שם ישיבות, כוללים, בתי-כנסיות, מרכזי מלאכה וחצרות של יהודים מבני העדות השונות. המסייר באזור יוכל להבחין במאות שקעי מזוזות בפתחי הבתים - עדות לימים עברו.

* מאימת הפרעות בתרפ"ט ותרצ"ו נסוג הישוב היהודי בהדרגה מאזור זה, עד שנצטמצם לגבולות הצרים של "הרובע היהודי" עתה.

* במפות ירושלים שמלפני כ-50 שנה, מסומן אזור זה בשם "רובע מערב". אחרוני היהודים פונו משם בתרצ"ו, בידי שלטונות המנדט, מתוך הבטחה להחזירם לבתיהם אחרי עבור זעם.

ההודעה הראשונה של האגודה "עטרה ליושנה" עם תחילת שקום הרכוש היהודי "בירושלים שבין החומות"

רחוב מעלה חלדיה כיום – שוקק חיים
יהודיים לאחר שקום בתי היהודים באזור.
צעירים יהודים בדרכם לבית "עדת המערבים"

אגודה להחזרת "עטרה ליושנה" של מוסדות תורה והישוב היהודי בירושלים העתיקה

חברי האגודה והמייסדים:

הרב שמחה הכהן קוק, יו"ר
הרב אביגדר הלוי נבנצל
הרב שלמה מן־ההר
הרב מרדכי בן אליהו
הרב נחמן כהנא
הרב משה סגל
מר דוד כהן
מתתיהו הכהן דן
אהרן ביר
ישראל פויכטונגר
עו"ד שבתאי זכריה

רחוב "שער הברזל" בעיר העתיקה - ברובע המוסלמי והישוב היהודי בסביבתו

רוב הרחובות - הסימטאות - בירושלים העתיקה המובילים לשערים המערביים של "הר-הבית", נקראים על שם השערים בהם הם מסתיימים, שדרכם נכנסים ל"הר-הבית" ממערב. כך למשל נקרא "רחוב השלשלת" על שם "שער השלשלת" שבחומה המערבית. רחוב "שער הברזל" מוביל לשער הנקרא "שער הברזל" ("באב אל חדיד" - בערבית). השער נקרא כך כיוון שדלתותיו מצופות בברזל. שער זה אינו שער מזמן "המקדש" אלא אחד מהשערים הקטנים של הר הבית, שהוקמו בתקופה מאוחרת יותר.

כשהולכים מן הכותל המערבי צפונה בכיוון רחוב הגיא - לאזור הנקרא "הרובע המוסלמי", הרי סדר הרחובות מערבה להר הבית הוא כדלקמן: רחוב השלשלת, רחוב החנויות ("שוק הכותנה") ורחוב שער הברזל.

כשמסיירים מכיוון רחבת הכותל וצועדים לכיוון רחוב "שער הברזל" ומכירים את האזור, ראוי לספר על החצרות והבתים שהיהודים היו גרים בהם, והשייכים ליהודים עד היום.

מן הכותל שוב לא עוברים בדרך שהיו רגילים ללכת בה עד לפני כ-10 שנים, דרך זו הובילה בעליה במדרגות של "הרחבה" ובהליכה לכוון רחוב השלשלת. עתה חוצים את המנהרה שנתגלתה מאז והמחברת את "רחבת הכותל" עם רחוב הגיא. מנהרה זו, שכיוונה מדרום לצפון עוברת מתחת לרחוב השלשלת.

כשעוברים את המנהרה,אתה נתקל מיד באתר יהודי חשוב והוא בנין כולל "שומרי החומות" - כולל היהודים ההונגרים. "כולל" זה נוסד בירושלים בשנת 1862 (תרכ"ב) - על ידי תלמידי ה"חתם סופר" - רבה של פרשבורג (היום בראטיסלבה) בתחילת המאה ה-י"ט. הקרקע הראשונה שנרכשה ע"י "הכולל" בשנות ה-70 של המאה ה-י"ט בירושלים, היתה הקרקע לבנית בית זה. בתחילה שמש המקום מרכז לקהילה זו. בשנות ה-90 של המאה ה-י"ט נוסדו במקום שני בתי-כנסת ובתי מדרש, של "חסידים" ושל "פרושים", ועל בתי מדרש אלו נמסר כי היו קיימים בהם "משמרות", כלומר, כי לא פסק בהם לימוד התורה עשרים וארבע שעות ביממה. הבנין נהרס בידי הערבים בפרעות תרפ"ט (1929). ראוי לציין כי כיום קיימת בבנין זה חנות יהודית לספרי קודש, והיא החנות היהודית היחידה ברובע המוסלמי.[1א]

"שער הברזל"

כשמתקדמים ברחוב זה צפונה כ-50 מטר - נמצא על יד בית-מרחץ עתיק הנקרא בערבית "חמאם על עין". לפי ההשערה קיים ה"חמאם" מאז נבנו ה"חנויות" הסמוכות לשמאלנו, כלומר "שוק הכותנה" דהיינו מן התקופה "הממלוכית" (התקופת הביניים שבין "הצלבנים" לתקופה העותומנית)[1]. בבית מרחץ זה היה קיים במאה ה-י"ט ועד 1929 "מקוה טהרה", והמקום שימש את יהודי הסביבה.

באמור ליד "חמאם אל עין" ניצב המבנה העתיק ורב הרושם הנקרא "שוק הכותנה". בכניסה למקום זה צמוד שלט המציין "רחוב החנויות". יהודי ירושלים במאה ה-י"ט האמינו כי מדובר באותן "חנויות" שאליהן גלתה הסנהדרין הגדולה, מלשכת הגזית בבית המקדש - ארבעים שנה לפני שחרב הבית[2]. השער של "שוק הכותנה" הוא אחד השערים היפים של "הר-הבית".

כשנמשיך מעט צפונה ברחוב, נגיע לחצרו של ר' מנדל ראנד. בחצר זו התגוררו בעבר כ-35 משפחות יהודיות. במרחק של כ-70 מטר נמצא רחוב "שער הברזל".

רחוב "שער הברזל" ושערו

רחוב זה סוטה בתחילתו מעט ימינה (דרומה) ואח"כ נמשך הרחוב מזרחה לכוון "הר הבית". סמוך ל"שער הברזל" נראים משני צדי הרחוב מספר בניינים המיוחדים בקישוטיהם, מהתקופה הממלוכית. כיום בתים אלו מוזנחים מעט, אבל ניכר עליהם הפאר וההדר של ימים עברו.

לפני שמגיעים ל"שער הברזל" עצמו רואים מצד שמאל סימטה וכשנכנסים לרחבה קטנה מצד ימין חומת אבנים הדומות לאלו של ה"כותל המערבי". זהו אתר הנקרא "הכותל הקטן". זוהי למעשה החומה המערבית של "הר הבית" - כלומר המשכו של אותו הכותל המערבי המקודש.

נייחד מעט דברים ל"שער הברזל" שאנו עומדים לידו. כפי שנאמר למעלה אין השער שער קדום מזמן ש"בית המקדש" היה קיים אלא הוא שער מימי הבניים, כמו רב השערים המערביים של הר הבית. (מן המאה ה-14). שער הברזל נמצא בקו ישר ממול ל"שערי הרחמים" (או "שער הזהב") שבחומה המזרחית של "הר הבית". שני השערים נמצאים מעט צפונה ממבנה "כפת הסלע" שעל הר הבית. במרכז "כפת הסלע" נמצאת אבן השתיה, עליה עמד בית המקדש.

---

(1) ראה רשימתנו על "חמאם אל עין" בספרנו.

(2) ראה המאמר של י. פרס "אם אשכחך ירושלים" ירחון "ירושלים" (תש"ט).

הישוב היהודי ברחוב "שער-הברזל"

השאלה הניצבת היא האם היה קיים ישוב יהודי באזור זה של רחוב "שער הברזל" - כשהולכים ברחוב זה, וכשרואים את הבתים ואת הבקתאות החשוכות נדמה כאילו מעולם לא דרכה כאן רגל יהודית, אך המציאות בעבר היתה שונה.

כבר בתחילת רחוב זה ניתקלים בחצר יהודית, החצר הראשונה משמאל הרחוב, היתה חצרו של יהודי שעלה ארצה ממרוקו בשנות התשעים של המאה הי"ט ושמו - צדיק דנון. הבית שבחצר הוא של 3 קומות, נרכשה על ידי צ. דנון בשנות ה-90 של המאה ה-י"ט. הבית מכיל 7 דירות ומאוכלסות בו כיום משפחות ערביות, המשלמות כעת דמי שכירות לשלטונות המדינה. מסופר, כי צדיק דנון, כשרכש את הבית ביקש לרכוש מקום שיהיה קרוב ככל האפשר ל"הר-הבית" ונימוקו היה כדי שבבוא הגאולה לא יצטרך ללכת מרחק גדול כדי לפגוש את "המלך המשיח".

אך מה עוד יודעים אנו על הישוב היהודי באזור זה. לפי מספר מקורות ומתוך שיחות עם אנשים מתברר - כי ברחוב זה התגוררו במאה ה-19 ועד שנות הפרעות של הערבים בתרפ"ט (1929) - עשרות משפחות יהודיות, רובם של המתיישבים היהודים באיזור היו יהודים יוצאי ארצות צפון אפריקה, מארוקו אלג'יר ותוניס, שכונו "עדת בני מערבה" (וזאת בגלל מקומה של צפון אפריקה ממערב למזרח התכון). יהודי צפון אפריקה היוו חלק נכבד ממספר היהודים הכללי שהתגוררו בעיר העתיקה, אך במיוחד רבות המשפחות של יוצאי צפון אפריקה שהתגוררו באזור זה ברובע הנקרא "רחוב חברון". לא היה זה דבר של מה בכך שיהודים יתגוררו במיוחד בסביבה זו, בין עשרות משפחות ערביות.

יהודי צפון אפריקה ישבו במספר רחובות באזור זה - ברחובות הגיא, "מעלה חלדיה" וברחובות המובילים ל"הר הבית" ממערב, ובמיוחד, כפי שציינו ברחוב "שער הברזל". מלבד ביתו הנרחב בעל 7 הדירות של צדוק דנון שברחוב "שער הברזל" שהוזכר לעיל, ראוי להזכיר עוד מספר בתים ברחוב זה ובסביבתו שהיו מוחזקים בידי יהודים.*

בסמטה המחברת את רחוב החנויות ("שוק הכותנה") עם רחוב "שער הברזל", בקומה תת-קרקעית היה קיים בית יהודי הידוע בשם "הקדש נחום".

ברחוב, "שער הברזל" עצמו - מימין הרחוב, לאחר הסמטה האמורה היה קיים בית כנסת לעדת המערביים. יש מקום להניח שבית כנסת זה כלול ברשימת הבתים והחצרות של היהודים בעיר

* ראה תרשים.

בית צדיק דנון ברחוב "שער הברזל"
(צלם: נחום טוחמן).

העתיקה שנעשה עפ"י סקר של ועד הקהילה היהודית בירושלים בשנת תרצ"ב (1932) – לאחר פרעות תרפ"ט. ברשימה על "רחוב חברון" מופיעה חצר ה"הקדש מרוקני", וההנחה היא שהמדובר בבית כנסת זה שברחוב שער הברזל[3].

ליהודים המערביים היה יתרון במגוריהם באזור זה מאחר שידעו את השפה הערבית, דבר שאיפשר להם לקיים קשר עם שכניהם הערבים.

פרנסתם הדלה של עדת בני מערבה

דלה וקשה היתה פרנסת היהודים עדת בני מערב. היהודים ה"מוגרבים" התפרנסו ממלאכות שונות. הם היו צורפים, פחחים, סנדלרים ומנפצי צמר. רבים מן היהודים המערביים היו משומריו המסורים של ה"כותל המערבי"

על מצבה הכלכלי של עדה זו אפשר לעמוד מתוך עיון בחוברות שנתיות בשם "המורה לצדקה" של ועד עדה זו. בחוברות אלה ניתנו פרטים על ההכנסות וההוצאות השנתיות של העדה. בחוברת הנקראת בשם "המורה לצדקה", בדברי ההקדמה לשנת תרס"ג (1906–1907) נאמר:

> "בבואנו הפעם לערוך לפניכם חשבון בית ועדנו הכללי, משנה החולפת, יתרוצצו בקרבנו כמה רגשות הפכים מלאים עצבת ותוגה ממצב עדתנו האומללה, עדת בני ישראל מבני מערבה בעיה"ק ירושלים דדאבה (ירושלים של זהב). אנחנו השתדלנו להקל מהאומללים, עניים ומרודים... ואנחנו אהה, מאין נושיעם, בעוד ידינו ריקה וקופתינו בוקה ומבוקה ומבולקה ולא נדע מה לעשות תחילה"...

והלאה בחוברת נאמר:

1. בעדה המערבית נמנים כל אחינו, שבאו מארצות אפריקה – מחוזי מרוקו הצרפתית והספרדית, אלג'יר, תוניס וטריפולי ונעזרים מקופתה באין הבדל.
2. לעדה יש חמישה בתי בנסיות, ארבעה בעיר העתיקה ואחת מחוץ לעיר בשכונת "מחנה ישראל" (ממילא).

---

(3) ראה סקר ועד הקהילה במאמרו של י. פרס "אם אשכחך ירושלים" – רבעון ירושלים, תש"ט.

יהודים מ"עדת המערבים" משומרי
ה"כותל-המערבי" בראשית המאה העשרים.

ספורו של רפאל מלכה

להלן אנו מביאים דברים, שספר לכותב טורים אלה אחד מותיקי ירושלים – בן העדה המערבית – מר רפאל מלכה – שגר בתחילת המאה ה-20 בעיר העתיקה באזורים בהם מדובר, וכה דבריו של מר מלכה:

"הורי עלו ארצה ממרוקו בשנת 1900. בבואם הם התיישבו בירושלים העתיקה. אני ילד 1906. הורי גרו ברחוב "שער הברזל" בחצר בה גרנו גרו עוד 5-6 משפחות יהודיות, משפחות מיוצאי מרוקו ומיוצאי אשכנז. משפחתי גרה בחצר ברחוב זה כ-6 שנים. חיינו בתנאים קשים. אבי היה עוסק בעבוד עורות להכנת קלף למזוזות וכן היה מייצר נעליים. גרנו 7-6 נפשות בחדר אחד. כאשר גרנו ברחוב "שער הברזל" נהג אבי להתפלל בבית הכנסת של "עדת המערביים" ב"בנין הכולל" ברחוב הסמוך "מעלה חלדיה". בימי מלחמת העולם הראשונה (בשנים 1915-1914) רעבנו ממש ללחם. כדי להשקיט את רעבוני נהגתי ללכת לבית התמחוי של נ. שטראוס ב"רחוב השלשלת" כדי לקבל שם מעט אוכל[4]. מרחוב "שער הברזל" עברנו לגור לרחוב "שער המשגיח" כאשר אבי ז"ל נפטר,עברה משפחתנו לגור בדירה אחרת "ברחוב הסאריה", ליד בית "הכולל" של העדה. גרנו בעיר העתיקה עד בוא האנגלים לא"י בשנת 1917"[5].

למרות מצבם הכלכלי הקשה, ותנאי המגורים הירודים, של היהודים באזורים אלה בעיר העתיקה לא זנחו יהודי רחוב "שער הברזל" את בתיהם מרצונם החפשי. מה שקשר אותם למקום היה המצאותם של הבתים סמוך ל"מקום המקדש". יקירי ירושלים אלה, היו חדורים אמונה שהם יהיו הראשונים שיזכו לחוש את פעמי הגאולה.

הגורל שפקד את יהודי העיר העתיקה בכללותם בפרעות תרפ"ט ותרצ"ו פקד גם את יהודי "שער הברזל". בשנת תרפ"ט (1929) נעזב האזור ובתי היהודים עומדים בשממונם מאז ועד היום.

---

(4) ראה דברים על התמחוי של נ. שטראוס ברשימתנו "יהודים ומוסדות יהודיים ברחוב השלשלת."

(5) ראה מאמרנו על "בית ועד העדה המערבית ברח' חלדיה".

חצרותיו של ר' פישל לאפין ברחוב "שער-המשגיח" בירושלים העתיקה והישוב היהודי באזור זה

מן המאה ה-י"ט ועד ימי הפרעות של תרפ"ט ותרצ"ו - תרצ"ט, גרו יהודים לא רק ברובע היהודי בירושלים העתיקה, אלא גם מחוצה לו - באזור הרובע המוסלמי. יהודים היו גרים גם ברובע הנקרא "נוצרי" והרבה בתי עסק של יהודים היו ברובע זה.

בשנות ה-60 וה-70 של המאה ה-י"ט שוב לא יכול היה הרובע היהודי להכיל את יושביו, בתקופה זו גדל גם מספר היהודים העולים לא"י מארצות פולין ורוסיה. אז החלה היציאה מן העיר העתיקה והוקמו השכונות היהודיות הראשונות מחוץ לחומות.

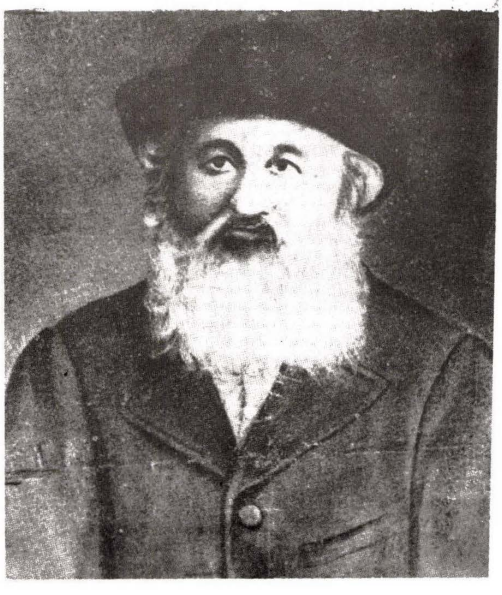
הבתים היהודיים הראשונים שהוקמו מחוץ לחומות - אל מול "הר ציון" - הם בתי "משכנות שאננים". בתים אלו הוקמו בשנת תר"כ (1860), ביזמת השר משה מונטיפיורי. לאחר מכן הוקמה, בשנת תרכ"ז (1867) שכונת "מחנה ישראל" ע"י יהודים מעדת "בני המערבים" - עולי צפון אפריקה. בשנת תרכ"ט (1869) הוקמה השכונה הנודעה במרכז העיר - שכונת "נחלת שבעה" - על דרך יפו.

באותו זמן החל הרובע היהודי שבעיר העתיקה להרחיב את גבולותיו צפונה אל מעבר לרחוב השלשלת. יהודים התיישבו ברחוב הגיא, מעלה חלדיה, הסאריה וברחובות המוליכים לשערי "הר הבית" רחוב "שער הברזל" ורחוב "שער המשגיח". האזור כונה בפי יהודי ירושלים רובע "רחוב חברון" (ראה ספרו של ר' בן ציון ידלר "בטוב ירושלים" עמ' מ' וכן ספרו של יצחק שפירא "ירושלים העתיקה" תש"ח (עמ' 46).

בתקופה הנידונה התרחב הישוב היהודי גם בכוון צפון מזרח העיר העתיקה, בין אזור "שער האריות" שבמזרח ו"שער הפרחים" (שער הורדוס) מצפון. שכונה זו כונתה בשם "באב חוטא" ע"ש אחד משערי "הר הבית" שבצפון. היום קשה להעלות על הדעת כיצד העזו יהודים בשנים אלה (במחצית השניה של המאה ה-י"ט) להשתקע בסביבות אלה - שכיום מיושבות ע"י תושבים ערביים בלבד.

חצר פישל לאפין, במקום בו היה בזמן התורקים בית הסוהר - "חבס אל דס", הבית שממול מימין - ביתו של לאפין קרוב ביותר לחומה המערבית של "הר-הבית".

רבי פישל הכהן לאפין זיל

ישעיהו פרס, איש ירושלים, מסכם תקופה היסטורית זו בספרו "מאה שנה בירושלים":

"עם ריבוי האוכלוסיה היהודית בשנות הששים והשבעים של המאה ה-י"ט, התיישבו בחצרות שבגיא הטרופיון (רחוב הגיא) משער שכם עד הרחוב העולה ל"שער השלשלת" של "אל חרם אל שריף" (הר הבית) ועד לרובע המוסלמי "באב אל חוטא" - בצפונה של העיר - הגיעו. את הרחוב העובר לאורך הגיא, קראו היהודים "רחוב חברון", כי בו התיישבו יהודים מחברון". (עמ' 18).

י' פרס קורא "רחוב חברון" רק לרחוב העובר לאורך הגיא (כיום רחוב הגיא), אבל לפי הספרים המתארים את התקופה וכן לפי ספרי הזכרונות הדנים בנושא זה, רובע "רחוב חברון" כולל את השטח הרצוף מערבה להר הבית, שגבולותיו הם: בדרום - רחוב השלשלת, במערב - רחוב הכרי, בהמשכו רחוב הקרמי ובצפון - רחוב "מעלות המדרשה" (ראה מאמרו של א"ר מלאכי על "רחוב חברון והסביבה בירושלים" בשנתון "היכל שלמה" תשל"ט עמ' 347).

בשנים אלה של המחצית השניה של המאה הי"ט עלה ארצה ר' פישל הכהן לאפין (1810 - 1889). הוא היה יהודי אמיד שעלה לא"י יחד עם אביו אריה לייב, מן העיר גרודנא שברוסיה הלבנה, בשנת תרכ"ב (1862). רכש חצר גדולה בירושלים העתיקה סמוך למקום המקדש. החצר היתה קיימת במרכז הרובע המוסלמי, באזור שכאמור היה נקרא בפי יהודי ירושלים רובע "רחוב חברון".

וכך מתאר חוקר א"י הסופר פ' גרייבסקי את עלייתו של ר' פישל לאפין ארצה:

"זה היה מעין מאורע בחיי הישוב אז, כי ר' פישל לאפין לא עלה ירושלמה בגפו להתפרנס שם מ"מעות יחיד" מקרובים וידידים בחו"ל כדרך העולים אז, אלא הביא עמו רכוש גדול שעלה לשמונים אלף רובל במזומן, מלבד עושר רב בכלי כסף וזהב ואבנים טובות ותכשיטים. ירושלים הכתירה אותו מיד בשם כבוד מיוחד - "ר' פישל נגיד" ובשם הזה נקרא כל ימיו בפי כל יושבי ירושלים".

בחוברת של פ. גרייבסקי, המוקדשת לפ. לאפין, (תרצ"ב) – מסופר כי רכושו וכליו של ר' פישל הועלו מיפו לירושלים על דבשות גמלים תחת משמר של חיילים טורקים.

הסופר א.ר. מלאכי במאמרו הנ"ל על "רחוב חברון והסביבה בירושלים" (שנתון "היכל שלמה" תשל"ט), מזכיר כמתיישב ראשון את ר' יהודה לייב יעבץ – סבו של ההיסטוריון זאב יעבץ. לאחר מכן הוא כותב: "המתיישב השני – ר' פישל הכהן לאפין מהוראדנא (סבו של המשורר לייב יפה) שהיה ידוע בירושלים בשם ר' פישל נגיד".

כמו כן כותב מלאכי:

"והשני (לאפין) שכר דירה בקצה רחוב זה (רחוב חברון) – חצר גדולה, בעלת בתים רבים, מעין שכונה בפני עצמה, שידועה עד היום בשם "חזקת ר' פישל לאפין"... חצר זו של ר' פישל לאפין היתה בשנת תרכ"ט התחום האחרון של מושב היהודים בסביבה זו, כפי שלונץ מספר בזכרונותיו".

לפי מקורות ספרותיים שונים יוצא, כי חצרו של ר' פישל היתה ברחוב הנקרא, רחוב "שער המשגיח" או "שער המג'לס". רחוב זה הוא אחד הרחובות המוליכים ממערב – מרחוב הגיא – לכוון "הר הבית" שבמזרח. כיום נקרא רחוב זה בשם רחוב אלאדין. משמאל, בכניסה לרחוב זה, בפינת רחוב הגיא – עומדת שוקת מים עתיקה ("סביל" – בערבית) שהיא מתקופת הסולטאן התורכי – סולימאן המפואר. "שער המשגיח" נקרא כך על שם משרדי "המועצה המוסלמית" המשגיחים על אזור "הר הבית" שנמצאים במקום זה עד היום. *

בתקופה התורכית היו קיימים ליד שער זה 2 בתי סוהר. האחד – צפונה לרחוב, סמוך למשרדי המועצה המוסלמית, ליד חצר פישל לאפין. שם היה בית הסוהר, שנקרא בערבית "חבס על דם" כלומר בית הסוהר המיועד לאסירים, שצפוי להם עונש מוות. בית הסוהר השני – דרומה לרחוב וע"י "שער המשגיח" – שמיועד היה לאסירים רגילים ונקרא "חבס אל ריבאט".

---

* ראה תרשים.

כעדות לקיומו של בית הסוהר "חבס אל דם" בעבר, עדיין נשתמרו שערי הברזל הקבועים בכניסה אליו וכמו כן בכמה חדרים מרכזיים ובמסגד הנמצא שם במקום. משום כך נקרא שער "הר הבית" באזור זה בשם "באב אל חבס" (שער "בית הסוהר").

המצאם של בתי הסוהר האלו, והאוירה הקשה שהם הישרו על מגורי היהודים באזור, מתוארים בספרי זכרונות מן התקופה ההיא (ראה בספר "זכרונות ראשונים" מאת אליהו פרוש, תשכ"ג, עמ' 7, וכן את ספרה של רחל ינאית בן צבי "אנו עולים" עמ' 202-203).

על חצרו של ר' פישל כותב פ' גרייבסקי בחוברת המוקדשת ללאפין:

> בחצרו... שבעיר העתיקה על יד אחד השערים של הר הבית שקיבלה את השם "חצר ר' פישל נגיד" מסר את הבית העליון לבית כנסת ושמה למדו בני ישיבת "דגל תורה" שהיתה בירושלים בימים ההם ואחרי כן בני ישיבת "תורת חיים" בתחילת יסודה

נמסר שחצרו של ר' פישל היתה כה קרובה להר הבית עד שיש מי שסבר שאחד הבתים חדר ממש לתוך תחום הר הבית. רבני ירושלים בתקופה זו ביצעו מדידות בבית ובסביבתו ומצאו כי אמנם חלק מדירה אחת חודר פנימה לשטח המקודש של הר הבית. לפי המסורת צוו הרבנים על בני המשפחה שגרה בדירה, לקבוע מחיצה בחדר הנידון כדי שתבדיל בין הקודש לחול. הרבנים הורו לדיירי הבית, שיהיו זהירים ולא יכנסו לשטח ה"קודש".

ד"ר א' שושן שהיה תושב האזור האמור בעיר העתיקה בעשרות השנים הראשונות של המאה הכ' - מוסיף פרטים חשובים על מהות החצר בספרו "ירושלים עירי" (תשמ"א - 1981 ע' 195).

> החצר היתה גדולה מאד, ובה שדה עם רפת פרות, מעט דירות בקומה העליונה, בקומת הקרקע מחסן לממכר תה בסיטונות ובית חרושת ליריעות קלף בשביל סופרי סת"ם. בית מדרש הנשקף על הר הבית, מאוורר על ידי חלונות גדולים, בית הכנסת ששימש את גרי החצרות הסמוכות.

על כך מוסיף פרטים י' פרס בספרו: " מאה שנה בירושלים " (ע' 37):

בחצרו של לאפין היה קיים המלון הידוע של משפחת קמיניץ".

וכן כותב פרס (שם) :

החצר של פישל נגיד ליד השער השלישי של מקום המקדש (לפי הסדר מדרום מכיוון הכותל,צפונה: "שער השלשלת", "שער הברזל" ו-"שער המשגיח") שבה השתקע אליעזר בן יהודה (מחיה השפה העברית) בעלותו לירושלים ולבש כדרך הספרדים קפטאן חגור חגורה רחבה ועליו גלימה ותרבוש חבוש לראשו. (ע' 18).(1)

אם נרצה כיום לראות היכן שכנה חצרו של ר' פישל לאפין בעיר העתיקה, עלינו להכנס לרחוב "שער המשגיח" ולהגיע בהליכה מזרחה לחצר האחרונה שלפני הר הבית - בשמאל הסימטה. בחצר נבנו בתקופות מאוחרות מספר מבנים ובהם גרים כיום תושבים מוסלמים מיוצאי ארצות אפריקה. הבית התלת קומתי בחצר זו שבצפון, הצמוד לקיר המזרחי - הוא שמזוהה עם ביתו של ר' פישל לאפין (ראה בתמונה עמ' 76). ניתן לשער כי החצר של ר' פישל ומוסדותיה היהודיים שהוזכרו לעיל הגיעה צפונה סמוך לרחוב ברקוק כיום. זו הסימטה המובילה מרחוב הגיא מזרחה לכוון הר הבית שמוצאה צפונה לבנין הידוע של ישיבת "תורת חיים" (כיום ישיבת "עטרת כהנים").

בלוח א"י משנת תרס"ט מוסר החוקר הירושלמי א'מ לונץ שבשנת תרס"ח (1908) היה קיים "בית המדרש של לאפין", מאוחר יותר ב-"ספר הזכרון הירושלמי" של י"ד פריימן לשנת 1913, נזכר בית הכנסת של פישל לאפין ברחוב "חברון" ברשימת בתי הכנסת שבעיר העתיקה.

במחצית השניה של המאה הי"ט, היו קיימים ברחוב "שער המשגיח", שבו היתה חצרו של ר' פישל לאפין - חצרות נוספות של יקירי ירושלים והנה רשימת אחדות מהן:

(1) בסיפור זכרונותיו של בן יהודה תחת הכותרת "החלום ושברו", כותב א. בן יהודה כדלקמן: "נהייתי "בעל בית" בירושלים, שכרנו לנו דירה ופרשנו מעל שלחן בעל ה"חבצלת" ונתחיל לחיות חיי "בעלי בתים" בפני עצמנו. דירתנו היתה בחצר קטנה בקצה מבוא מקורה, אפל בקרבת הר-הבית, שבתוך קירותיו מימין ומשמאל אתה רואה כעין פתחים סתומים באבנים ועפר, ומראה להם כפתחי חנויות חרבות מזמן קדום, והיהודים בירושלים אומרים, כי אלה הן ה"חנויות" אצל המקדש שנזכרו בתלמוד".

א. חצרו של ר' משה אהרון בוימגרטן

ר' משה בוימגרטן היה מתלמידי ה"חתם סופר" ממיסדי כולל "שומרי החומות". הוא עלה לירושלים מהונגריה בשנת תקצ"ד (1834). עליו כותב פ' גרייבסקי בספר הישוב (ע' 42)

"זה האיש משה היה הראשון שהעז ובא לדור לבדו ברחוב חברון על יד הר-הבית, החזיק באחת החצרות וקבע שם דירתו ותמיד היתה נקראת חצר ר' משה מפרסבורג, יסד שם את בית המדרש "אהל משה" לתורה ולתפילה לזכר נשמת רבו הגאון ר' משה סופר, ובזה משך רבים לבוא לדור שם".

עליו מסופר גם כי היה משתדל לשכור חצרות מן הערבים לעשות בהם תיקונים, לקבוע בהם מזוזות ולהשכירם לישראל (ראה: פ' גריבסקי "זכרון לחובבים").

ב. חצר ר' דוד בוימגרטן

הוא בנו של ר' משה בוימגרטן הנ"ל, שהיה בעל חנות למכירת מצרכי מזון בפינת רחוב הגיא ורחוב "שער המשגיח". בצד הימני של הרחוב נמצאת החנות עד היום. ר' דוד בוימגרטן שימש גם כסופר העתון "המגיד" שיצא לאור בליק שבפרוסיה, עליו כתב אברהם פרומקין (אחיו של השופט גד פרומקין מחבר הספר "דרך שופט בירושלים"):

"בשעותיו הפנויות מעבודה, שעה שהקונים נעדרו מחנותו, היה כותב - ודווקא בחנותו זו - כתבות לשבועון העברי "המגיד". מכתביו אלו היו נדפסים כמעט שבוע בשבוע"

(ראה ב"מבחר כתבי ישראל דב פרומקין" בעריכת ג' קרסל, מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ד)

ג. חצרו של ר' ישכר בר שאג (צוובנר)

שהיה בנו של הרב אברהם שאג, הרב אברהם שאג היה רבו של ר' יוסף חיים זוננפלד, רבה של העדה החרדית בירושלים במשך עשרות בשנים. הרב א' שאג ותלמידו ר' יוסף חיים זוננפלד עלו יחד לירושלים בשנת תרל"ג (1873).

נראה כי חצרו של ר' ישכר בר היתה סמוכה ביותר לחצר ר' פישל או אף שלובה בה.

יודגש כי בעלי חצרות אלה לא היו רק "מקבלי חלוקה", אלא אנשים שמטרתם היחידה היתה התישבות במקום חשוב זה - בסמוך למקום המקדש, והרצון לקרב בכך את הגאולה. צאצאיהם של מתישבים אלה יצאו להתישבות ברחבי ארץ-ישראל, ועסקו בגאולת אדמות.

העובר כיום ברחוב הגיא, מכיוון "שער שכם" דרומה לכיוון ה"כותל המערבי", ליד ישיבת "תורת חיים" הנמצאת משמאל לדרך, בעברו את סימטת ה"ויא-דולורוזה" (המקודשת לנוצרים), בצד ימין, נתקל בבנין דו-קומתי, ועליו שני שלטים בלשון הקודש, שעליהם כתוב "בית חזון יחזקאל".*

בית זה הוא קנינה של העדה הגורג'ית בירושלים, אנשי עדה זו היו מן הראשונים שהגיעו לירושלים, בשנות ה-60 של המאה הי"ט. השר משה מונטיפיורי שהגיע לארץ ישראל בפעם האחרונה בשנת תרל"ה (1875) כבר מצא כמאתיים נפש מבני עדה זו. בית זה שימש להם כמרכז קהילתי, כתלמוד תורה וכבית כנסת. ליהודי גרוזיה היו בבית הכנסת כמה ספרי תורה שנבזזו והושחתו בפרעות הערבים של שנת תרפ"ט (1929).

בחוברת "זכרון לחובבים" משנת תרפ"ז (חוברת ד') המוקדשת ל"עדת הגורגים בירושלים" מסופר כיצד הגיעה חצר זו לבעלותם;

> רובם ככולם של בני העדה הזאת המה בעלי בתים ובעלי מסחר. את החצר הראשונה שקנו (אנשי העדה הגורג'ית) בשנת תרמ"ה (1885) בעיר העתיקה סמוך לשער שכם, מאת הר"ר פישל לאפין ז"ל הקדישו לבתי תלמוד תורה ותפילה".

הוא בנה את החצר הגדולה ברחוב חברון שמסרה אחרי כן לתלמוד תורה ובית כנסת לאחינו עדת הגורג'ים מקומה מול ישיבת "תורת חיים" על יד מקום המקדש.

ר' פישל לאפין עסק לא רק ברכישת בתים ובבניינם בעיר העתיקה אלא פעל והתמסר גם לעבודת בנין היישוב בכלל, וירושלים בפרט.

---

*ראה תרשים.

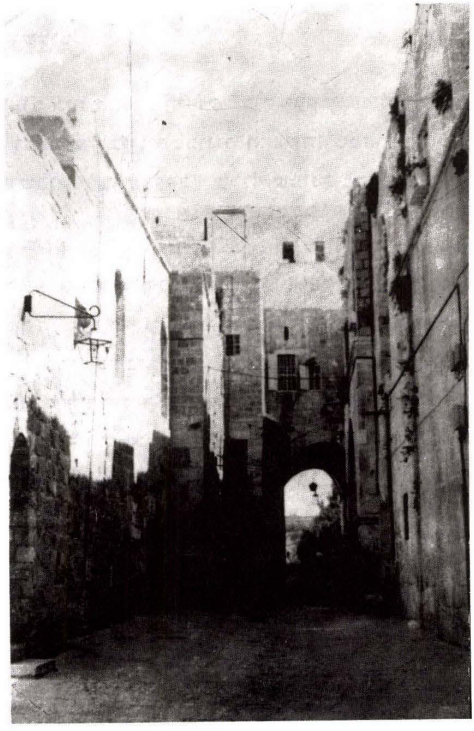
מסופר עליו כי "היה חבר בדעה ומעשה עם הרב החובב יהודה אלקלעי ושניהם פעלו ועשו כדי לעורר את חבת ציון בארץ ומחוצה לה. היו לו קשרים הדוקים עם השר משה מונטיפיורי".

ר' פישל לאפין היה פעיל מאד באגודת "עזרת נידחים" שנוסדה בתרמ"ב (1882), ושמטרתה העיקרית היתה מתן עזרה למתיישבים היהודים מבני-תימן בשכונת "כפר השילוח" על יד ירושלים.

ר' פישל תמך בשיקום בית הכנסת הידוע "בית יעקב" בחורבת ר' יהודה החסיד. הוא פעל גם בכוחו ובממונו לבנין השכונות החדשות שמחוץ לחומה, והיה מרוכשי הקרקע עליו נבנתה שכונת "בית יעקב" שליד שכונת "מחנה יהודה" בעיר החדשה בשנת תרל"ז (1877),

במאורעות תר"פ, תרפ"א ותרפ"ט (1929,1921,1920) החל להידלדל הישוב היהודי בעיר העתיקה. הפרעות נתנו את אותותיהן באיזור המעורב של הרובע המוסלמי. חצרות היהודים בסביבה זו, מוסדות התורה והחסד נעזבו וחרבו, אותו גורל פקד גם את חצרו של ר' פישל לאפין. השנה הקריטית לקיומו של הישוב היהודי ברובע המוסלמי היתה שנת תרצ"ו. תיאור על הנעשה מוסר ד"ר א. שושן, שהיה תושב האזור, בספרו "ירושלים עירי":

"עם התרוקנות האוכלוסיה היהודית לאחר פרעות שנות העשרים, נסגרו הרבה בתי כנסת בין החומות ביחוד ברובע המוסלמי, מהם אני זוכר מימי ילדותי : "בית הכנסת רייסין", בית הכנסת למתנגדים,ובית הכנסת לחסידים בחצר משפחת הירשנזון ברחוב חברון, ובתי הכנסת של "כולל הונגרין" על יד בית המרחץ "חמאם אל עין" לפרושים ולחסידים ובית כנסת קטן עם מבט נהדר ל"הר הבית" בחצרו של ר' פישל לאפין על יד "באב אל חבאס", כלומר על יד בתי הסוהר ולפני שער מקום המקדש". (ראה עמ' 217 שם).

רחוב "שער המשגיח" כיום.
לפני השער משמאל – הכניסה לחצרו
של ר' פישל לאפין

חצר עדת הגורג'ים לשעבר – ברחוב הגיא מול ישיבת "תורת חיים". כיום בית "חזון יחזקאל". הבית הושכר על-ידי שלטונות המדינה בחודש אלול תשמ"ב למשפחה יהודית (משפחת הרב נחמן כהנא). המשפחה שקמה את המקום ויסדה בו בית-מדרש ובית כנסת. מאז משמשת פינה יהודית זו באזור כמקום תורה ותפילה

הכניסה לבניין ישיבת "תורת חיים" ברחוב הגיא כיום.
– מקום משכנה של ישיבת "עטרת כהנים"

מכתב מאת השר משה מונטיפיורי
מלונדון משנת תרל"ו (1876)
לר' פישל לאפין ולרב מ. כהנוב.
מונטיפיורי צרף למכתבו תרומה
בסך 5 לירות עבור ישיבת "עץ-חיים.

רכושנו בעיר העתיקה.

ר ח ו ב ח ב ר ו ן: חצר הרב הירשנזון ועל ידה: חצר כולל אסטרייך ב', ובית הכנסת "ציון המצוינת", חצר ר"ם מחאסלאוויץ. חצר כולל ריסין וביהכ"נ "קהלת ישרון". חצר ר' פנחס ניטינסקי. חצרות "ההקדשות" לעדת המערבים ובתי הכנסיות ובתי תלמוד תורה שמה. חצר ישיבת "חיי עולם". חצר "כולל נאליצ'יה". חצר בית "היתומים דיסקין". חצר "כולל חבד". "חצר העגונה". "חצר שבטרי". "חצר יפה" ועוד כמו אלה. חצר בית התבשיל על יד מחכמה אלשערייה. חצר ר' מאיר חמו, חצר ר' מאיר כהן, חצר ר' אליעזר נחמני, חצר ר' יפאל הרוש, חצר ר' יעקב בטון חצר ר' יעקב לוי, חצר "גוראל" ברחוב הבטרק.

ע ל י ד "ה ח נ ו י ו ת" ש ע ר מ ק ו ם ה מ ק ד ש: "בתי הכנסיות לכולל אונגארן "נחמת ציון ובית יצחק". חצר ר' "מנדל ראנד". חצר "ישיבת תורת חיים". "חצר עדת הגורזים". חצרות ר' "משה וויטנברך" ועוד בתים יחיד

ב ר ו ב ע ב א ב ח ו ט ה, במקום בצעתא העתיקה בצפון העיר: חצר "כולל וארשא" בתים ועליות. חצר "כולל אסטרייך" (נכרים באו שעריהן). חצר "רחל גרין". הזקנה הזאת נולדה בירושלם מלפני כשבעים שנה, ובכל בחה מתאמצת היא להחזיק את חצרה היחידה, שארית הפליטה שלא תפול גם היא בידי זרים, כמו כל אותם הבתים שהיו שייכים מקודם ליהודים.—

באותו הרבע שהיה נקרא "שכונת שער אריה" היה לפנים הישוב הראשון של עדת האשכנזים בירושלם. ככר דברנו כו בספרנו "זכרון לחובבים הראשונים". פרסמנו, ועוד יש לנו לפרסם שטרי חזקות, שטרי מקנה וקנין מ"רובע" הזה. —

פ. גריבסקי ח ו ב ר ת ה מ א ה , תרצ"ב (1932)

רשימת החצרות והבתים שבעיר העתיקה ברחוב חברון, על יד ה"חנויות", וברובע הצפוני "באב חוטא" מאת חוקר ירושלים – פ. גריבסקי. פורסמה ב"חוברת המאה" תרצ"ב.

זכרונות מרובע „בב חוטה"

ברובע העיר המזרחי הנקרא „בב חוטה" (במקום גבעת בצעתא) התיישבו החלוצים הראשונים; רוב הקבוץ האשכנזי במאה החולפת גר או ברובע הזה, עוד נמצאים בו היום בתים וחצרות השייכים ליהודים *) יש לנו פרק גדול ע"א הרובע הזה שנפרסם אותו באחת החוברות הבאות, לפי שעה אנו נותנים בזה שתי תעודות בתור זכרונות מרובע הזה. עתקה מגופי הכתבים הנמצאים בידינו:

1) שטר מכירה.

להיות לראי' ביד ר' יוסף רעכטמאן איך שמכרתי לו חצי החצר שיש לי בבאב חאטע עם חצי החאקורע שנמצא בתוכה בור אחד ומב' רוחות יש לה דרך השוק גם נמצא בתיכה מאברעם ובחצר יש בור אחד ובתים כפה שיש בו כ"ז מכרתי לו מכירה גמורה בלי שום טו"מ ופ"פ ודו"ד כלל בעד סך חמשה עשר נאפאליאן ואנע"ם נאפאליאן וקבלתי מר' יוסף הנ"ל התילת פרעין חמשה רובל סיגנציעם וטוהר המעות מחויב ר' יוסף הנ"ל ליתן לי בעת לקיחת הקושאן על שם ר' יוסף הנ"ל גם ההוצאות הנצרך למקום משפט וזמוכטארעם מחויב ר' יוסף הנ"ל ליתן מכיסו ואני ח"מ מחויב ליתן עם ר' הנ"ל להיכן שצריך למקום משפט או למקום אחר הנצרך ולהשתדל עבור המכירה, גם אם יצא איזה מערער על חצי החצר וחצי החאקורע הנ"ל מחויב אני ח"מ לסלק כל מערער שיבוא על ר' יוסף הנ"ל וכ"ז נעשה בתוקף ועוז כתוקף כל השטרות ובקנא"ם ובמרצ"ב בביטול כו' ובפיסול כו' לדעה הרשב"א ז"ל באתי עה"ח יום ה' שמות תרל"ו עה"ק ירושלם ת"ו

נאם מרדכי לפשיץ

*) חצר כולל ווארשא, חצר כולל אמטריך והחצר של הא' רחל נרין.

שטר מכירה לגבי רכוש יהודי בשכונת "באב-חוטא", השכונה שהיתה קימת בין "שער הפרחים" ורחוב "שער האריות". פורסם בזכרון לחובבים הראשונים' של פ. גרייבסקי, חוברת י"א תרפ"ח.

חצרו של ר' משה ויטנברג

ברחוב הגיא בירושלים העתיקה

שכונות ירושלים שמחוץ לחומות נבנו בכמה דרכים. יש והיתה זו יוזמה של בודדים. כך למשל נבנתה שכונת "נחלת שבעה" – "אם השכונות" – כאשר שבעה מ"טובי העיר" החליטו יום אחד, כי אי אפשר להמשיך בחיי צפיפות, מחלות ועוני בתוך החומות ויש להרחיב את גבולות הישוב היהודי בירושלים – ופרצו את החומות.

היוזמים רכשו אדמות מחוץ לעיר ליד הדרך ליפו ובשנת תרכ"ט (1869) יסדו את שכונת "נחלת שבעה".

יש ושכונה נבנתה ע"י אגודה או חברה שנוסדה במיוחד לצורך כך.

כך למשל הוקמה שכונת "אבן ישראל" בדרך יפו.

בעתון הירושלמי "הלבנון" מכ"ג סיון תרל"ה (1875) מסופר :

> כי נוסדה "חברה" לבנין שכונה בשם "אבן ישראל" וכי החברה קנתה שדה המספיק ל-53 בתים (כמנין : אב"ן).

סוג מיוחד של שכונות שנוסדו בירושלים שמחוץ לחומות הן הידועות כ"בתי הקדש". בסוג זה – ניתן להבחין בשני סוגים :

א. שכונות "בתי הקדש" שנבנו ע"י נדבנים יחידים.
ב. שכונות "בתי הקדש" שנבנו ע"י "כוללים" (אגודות).

המונח "בתי הקדש" בד"כ מתייחס לבתים שנבנו ביזמת גורם כלשהו ובתרומתו. נדבן, או קרן לטובת עניים, כולל וכד'. היוזם לא גר בבתים אלא ממן את בנייתם או רכש את הקרקע והקדיש את הבתים למגורי חינם לעניים. מספר בתי ההקדש שקמו בירושלים ברבות השנים היה רב ביותר, עד שהיה מי שאמר, כי אין אולי בעולם שום כרך שיש בו "בתי הקדש" כה רבים כמו בירושלים. (ראה י' בן אריה "העיר החדשה בראשיתה" עמ' 221).

בתי ההקדש הראשונים שנבנו מחוץ לחומות הם בתי "דוד רייז" שנבנו צפונה לשכונת "נחלת שבעה", (כיום רחוב הרב-קוק) בשנת תרל"ג (1873).

בתי ויטנברג בעיר החדשה

השכונה השנייה של בתי ההקדש שנבנתה בירושלים היא שכונת "שערי משה". היוזמה לבנות שכונה זו באה על ידי ר' משה ויטנברג. בתים אלה נקראים על שמו "בתי ויטנברג".

איש ירושלים יצחק שריון, אשר מ' ויטנברג היה דודו, בספרו "זכרונות" כותב :

"כי בשנת תרמ"ה (1885) בנה ר' משה ויטנברג שכונה בת 39 דירות על מגרש גבוה ויפה למעלה משכונת מאה שערים מצד מזרחית דרומית ויקראה בשם "שערי משה".

בתי ויטנברג בעיר העתיקה

ועתה לבתיו של מ' ויטנברג בעיר העתיקה : יצחק שריון בזכרונותיו הנ"ל ממשיך (ע' 50);

"כי הקנייה הראשונה שקנה ר' משה ויטנברג ז"ל בירושלים היתה קניית שני הבתים הגדולים סמוך ל"שער שכם"

על משה ויטנברג מספר פ' גריבסקי בחוברת זכרון לחובבים (תרפ"ז) :

"יליד ויטבסק היה, מתושביה וסוחריה, איש עשיר ורב אוצרות. בר אורין ובר אבהן קרא הרבה ושנה הרבה ופיקח גדול במילי דעלמא.
בשנת תרמ"א (1881) עלה ירושלימה הוא ואשתו - בנים לא היו לו - ויצב לו מצבת עולם, יד ושם בציון וירושלים בבתים ובחצרות אשר קנה ובנה בפנים העיר וחוצה לה, והקדישם בחייו "הקדש עולם" בערכאות ממשלת הארץ כי לא יימכרו ולא יגאלו ומינה אפוטרופסים רשמיים והכנסותיהם תהיינה תשעה ושלושים למאה לקרוביו ואחד וששים למאה להחזקת ישיבה ולבתי חסד שונים"

חצר ויטנברג שבעיר העתיקה נמצאת קרוב לשער שכם ברחוב הגיא (מספרה 33) בואך משער שכם לכוון הכותל המערבי. החצר נמצאת צפונית לבית החולים "ההוספיס" של האוסטרים. הבית הוא של 3 קומות. קטע אחד ממנו מהווה את הקמרון שמעל רח' הגיא. (ראה התמונה) חלונות הבית פונים בדרום לכוון בנין ישיבת "תורת חיים" והנמצא במרחק כ-100 מטר מבית ויטנברג.*

*ראה תרשים

בן-יהודה עוזר למ. ויטנברג

בדברו על רכישת חצר ויטנברג בעיר העתיקה ע"י מ' ויטנברג מספר י' שריון בזכרונותיו (עמ' 53) :

היה בקניה זו מעשה אבירות ממש. הבתים היו שייכים לערבי נוצרי. סרסורים הציעו לר' משה לקנות את הבתים, והיה משא ומתן בין ר' משה ובין הערבי בעל הבתים לשם קנייתם. אבל בינתיים הקדים המנזר הלטיני הקתולי בירושלים, וקנה את הבתים מידי בעליהם. ר' משה הצטער מאד על שנשמטה הקנייה הזאת כי היו הבתים האלה מהכי יפים שבעיר העתיקה, והוא החליט לעשות את כל הפעולות האפשריות כדי לקנות את שני הבתים האלה מאת המנזר... הבתים עומדים ב"רחוב היסורים" (ויא-דולרוזה) שיש לו קשר היסטורי עם הדת הנוצרית... ר' משה מצא אנשים מקורבים אל מתורגמנו ויד ימינו של האפטריארך הלטיני בירושלים, ועל ידם דרך להשגת מטרתו. המתורגמן היה ערבי נוצרי שהחשיב מאד את הזהב... בהשכל ובמתינות פתח דרך של משא ומתן בין ר' משה ובין האפטריארך, בדבר קניית הבתים מהמנזר. המשא והמתן הזה נמשך שנה שלמה עד שנסתיים בהצלחה, והבתים קמו למקנה לר' משה, עפ"י שטר מקנה של הממשלה, בשלמו את מחיר הבתים, בתוספת רווח של חמש מאות נפוליונים זהב למנזר, וסכום לא פחות מזה קבל גם המתורגמן...

באופן רשמי התנהל המשא ומתן על קניית הבתים האלה ע"י ר' משה ישר עם האפטריארך עצמו. ר' משה היה הולך בזמן המו"מ לעתים קרובות אל המנזר אבל האפטריארך דבר רק צרפתית, ור' משה לא שמע את השפה הזאת וגם בין מכיריו לא נמצא איש שיכול לשמש כמתורגמן. פנה ר' משה אל אליעזר בן יהודה (מחיה השפה העברית) שידע היטב את השפה הצרפתית, לעזר לו בזה. בן יהודה הסכים. ר' משה היה גר בעיר העתיקה ובן יהודה בריחוק מקום בשכונת "מחנה יהודה". ר' משה קנה חמור והיה שולחו על ידי שמשו לבן יהודה, והלה היה בא אליו רכוב על החמור ויחדיו היו הולכים אל המנזר... בהגמר הקנייה והבתים הועברו על שמו של ר' משה במשרדי הממשלה, שאל ר' משה את בן יהודה, מה משכורתו בעד טרחתו הרבה בענין זה? ומה הופתע לשמוע ממנו כי כבר קבל את שכרו משלם. וכששאלו ר' משה במה? ענה : בזה שעלה בידי יהודי להוציא שני בתים גדולים בירושלים עיה"ק מידי המנזר הקטולי הגדול והעשיר, ולא רצה לקבל שום שכר [1].

(1) ראה על עזרתו של מ. ויטנברג לרב י.ל. דיסקין ברכישת בית בעיר העתיקה - במאמרנו על חצרו של הרב י.ל. דיסקין.

ויטנברג היה מחסידי חב"ד. בחצרו שבעיר העתיקה הוא יסד בית כנסת. בית הכנסת נקרא על שמו: "תפילה למשה". בית הכנסת היה בקומה השלישית של הבית מעל הקמרון הנטוי על רחוב הגיא. ומסופר כי רבים רבים היו מבאי ביתו של ר' משה ויום יום ישבו כ-30 איש לסעוד על שולחנו. במרתף הבית היו חביות יין ולא חסר המשקה[2].

שטר ההקדש של מ. ויטנברג

בשטר ההקדש של ויטנברג שנערך בשנת 1303 לחודש ההיג'רה (**1883**) בפני ביה"ד השרעי (המוסלמי) (כי כך היה הנוהל הקיים אז) נאמר בו בין היתר:

"הופיע האיש הנבון ר' משה בן ראובן בן משה ויטנברג היהודי מנתיני רוסיה הכבודה מתושבי ירושלים והודה והעיד על עצמו ברצונו בהיותו בריא בגופו וברוחו... וצוה... כי כל הבית הנמצא בתוך ירושלים במקום שער שכם המכיל תחתיים ועליים וזכויות חוקיות... יהיה הקדש לתלמידי יתומי עניי היהודים האשכנזים הפרושים הנמצאים בירושלים בבית הספר הנקרא תלמוד תורה... ולעניי שתי העדות האשכנזיות הנקראות חב"ד וקרלין הנמצאים בירושלים... ולתלמידים יתומים עניים יהודים הנמצאים בבית הספר (בית המדרש) הנקרא "תורת חיים".

בשטר מונה ויטנברג כמה וכמה מוסדות תורה להם הוקדשו פירות ההקדש. ולאחר מכן, אחר שהוא מונה מספר קרובים שהוא מקדיש להם חלק מפירות רכושו - נאמר:

"אחרי מכן - מאחרי מות ילדי אחותי - רבקה בת ראובן, המה נחמן ורוחמה בני בער... אחרי כן לזרעם והבאים אחריהם... וימונו מהחכמים... אפוטרופסים שיזכרו להלן..."

חצר ויטנברג במלחמת העולם הראשונה

מאז רכישת הבית התגוררו בו עשרות משפחות יהודיות. אחת המשפחות המפורסמות שגרה בבית היתה משפחת הרב משה בלוי ז"ל שהיה בעבר ממנהיגי "אגודות ישראל" בארץ (תרמ"ו-תש"ו 1886-1946).

---

(2) ראה: א. ביר - מוסדות תורה וחסד יהודיים ברובע המוסלמי בירושלים העתיקה.

הרב משה בלוי בספרו האוטוביוגרפי "על חומותיך ירושלים" (הוצאת "נצח" 1967) מספר על שנות מלחמת העולם הראשונה בארץ ובירושלים בפרט (1914–1915). היו אלו שנים קשות ליהודי הארץ. והוא מספר כי ההמונים בירושלים רעבו ללחם והיו לבושים קרעים וסחבות. הארץ היתה מנותקת מתפוצות הגולה – וכספי התמיכה הפסיקו להגיע. וכך גבר הרעב. בדברו על שנים אלה מספר ר' משה בלוי בהתיחסו בין היתר לחצר ויטנברג כדלקמן:

"בשנות המלחמה ירד מספר יהודי ירושלים עד חצי בערך, מ-50 אלף בפרוץ המלחמה עד 25 אלף בערך, בסופה. וביחוד לא יכלו להתקיים הזקנים והחלשים, ובחצר הקדש ר"מ ויטנברג ז"ל בעיר העתיקה, בסמוך לשער שכם, נפטרו כל תושבי החצר ולא נשאר אף אחד. בחצר זו היו גרים חנם זקנים מכולל חב"ד, שההקדש היה שייך להם".

המשפחות היהודיות בחצר זו החזיקו מעמד עד שנת פרעות הערבים בתר"פ (1920). עד אז התקיים גם בית הכנסת. בשנה זו, שרפו הערבים את בית הכנסת ואת ספרי התורה שבו ופגעו קשות ביהודים שגרו באזור. ואלה דבריו של ר' משה בלוי על ארועים מזעזעים אלה (עמ' סז'):

"... הורי נמצאו ב"רחוב חברון", רחוק מביתי. ביקרתי גם אותם והלכתי בלילה לבית-למחרת ראינו דרך חלונות הבית כי הפרעות החלו שוב... ביצרנו את החצר. היינו תשעה בוגרים, וגם בית הכנסת נמצא בחצר ההקדש של ר"מ ויטנברג ומשם ראינו את הערבים פורצים את דלתות הישיבה "תורת חיים". כעבור רגעים שמענו יללות, וראינו את הערבים מוציאים את רהיטי הבית ושלל היהודים בחצר. שמענו את הדפיקות בשער החצר שגרנו בו, וחשבנו שבא קיצנו. ר' ירחמיאל הזקן, אחד השכנים יעץ להתועד בבית הכנסת ולומר וידוי. עשינו ככה, כינסנו את הטף ויחד אמרנו וידוי. כעבר שעה שנדמה לנו כזמן אין קץ, ראינו מכונית חיילים מתקרבת מרחוק. מיהרנו לפתוח את שער החצר, וביקשנו מהקצין הבריטי, שיציל אותנו. הוא ציוה עלינו לשוב אל החצר, והאוטו נסע. מיהרנו שוב לסגור את שער החצר ופחדנו גדל עוד יותר, מאחר שמציאותנו נתגלתה לערבים, שעמדו ברחוב, ואמנם התחילו לזרוק אבנים גדולות לתוך החצר... נואשנו כמובן מחיינו וחכינו לנס. והנה לא אחר לבוא הנס, כעבור איזה רגעים נעצרה על יד פתח החצר מכונית צבא... הוגד לנו שבאו לקחת אותנו מחוץ לעיר. אולם רק את הנפשות..."

"... ביום רביעי בבוקר נפתחה העיר העתיקה, נכנסתי ומשמר של שוטרים הודים לוו אותי לביתי. מצאתי אל כל ביתי שדוד, לא נשאר שרוך נעל...

מביתי נכנסתי לבית הכנסת, וכשראיתי את ספרי התורה מושלכים על הארץ מגואלים בכל מיני טינוף, נתמלאה סאת סבלנותי ופרצתי בילה...רציתי לשתף את מישהו ביגוני. ירדתי לרחוב, פגשתי אשה יהודיה עוברת, וסיפרתי לה מה ראו עיני, היא עלתה לבית הכנסת הטיחה ראשה לארץ והתיפחה ביללה, שעשתה רושם גם על ההודים המאובנים. הספדנו שנינו על עלבון ספרי התורה".

מאורעות תרפ"ט

א' ביר במחקרו על "מוסדות תורה וחסד ברובע המוסלמי בירושלים העתיקה" (ע' 124) מוסר כי ;

"אחרי השריפה הגדולה בשנת תר"פ נתנה הממשלה הבריטית סך של 2000 ליש"ט לתיקון החצר. אז נכנסו לגור בחצר הונגרים (יהודים מהונגריה) שגרו שם עד למאורעות תרפ"ט (1929). מאז הושכרה החצר לערבי, קבלן שבעצמו מעוניין היה להשגיח על המיבנים"

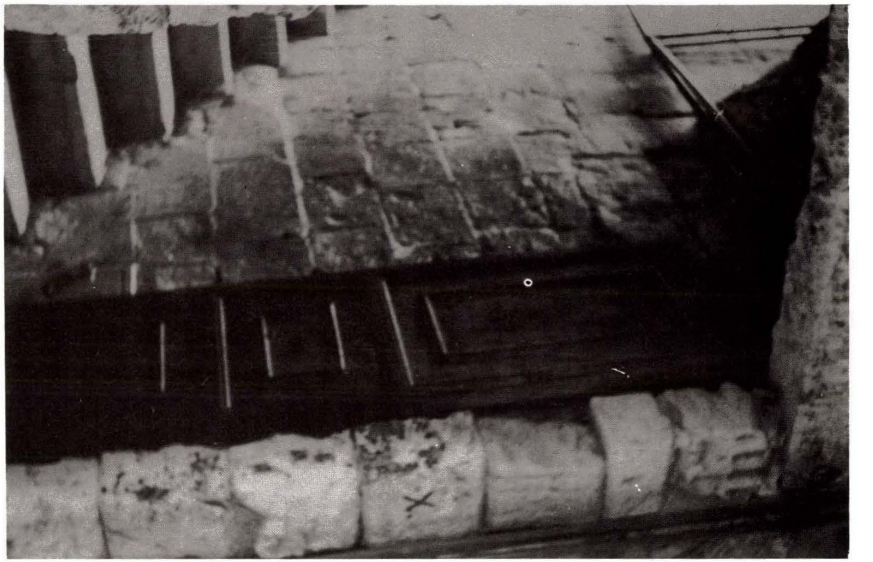
חצר ויטנברג אחר מלחמת "ששת הימים"

במשך כ-40 שנים מאז שנת 1929 עד אחר מלחמת התשועה של ששת הימים בשנת 1967 - לא דרכה רגל יהודית בחצר ויטנברג.

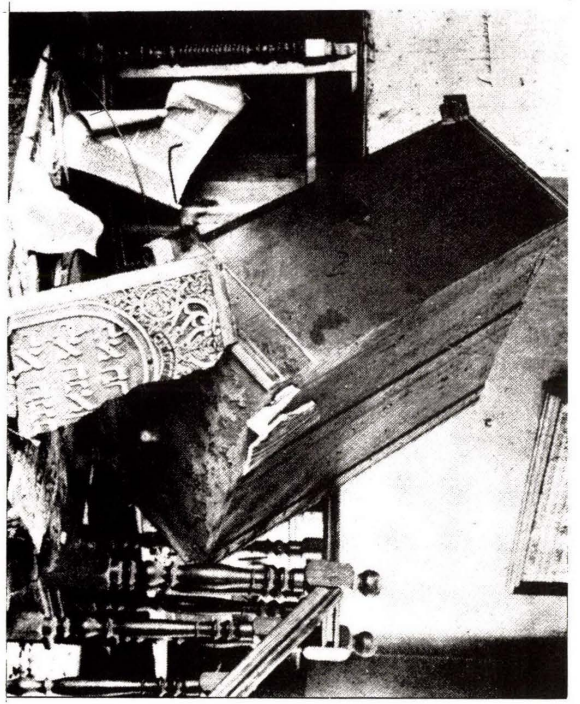
בחצר הגדולה גרות מספר משפחות ערביות. בית הכנסת אינו קיים יותר ואין זכר לו.

ניהול הבית נמסר ע"י השלטונות היהודיים למנהלי עזבון המנוח ר' משה ויטנברג אשר כפי הנראה גובים דמי שכירות מהדיירים הערבים.

מיד בכניסה לחצר רואים את אבני המשקופים של דלת הכניסה כשהם שבורים בחלקם. אבן המשקוף אשר בה היה קבוע מימים ימימה שקע ה"מזוזה" של החצר, נותצה כליל.

שער הכניסה לחצר ר' משה **ויטנברג**
ברחוב הגיא. אבן המשקוף מימין
שבו היתה קבועה "המזוזה" – מנותצת

הרס וחורבן בישיבת "תורת-חיים" לאחר פרעות תר"פ.
גוילי ספרי תורה קרועים ו"לוחות הברית" מנותצים.

חצר מערכת "החבצלת" ברחוב הדגל ברובע המוסלמי

חצר המערכת והדפוס של העתון הירושלמי "החבצלת" בשנות הופעתו תרל"ד-תרע"א (1874-1911), היתה ברחוב הנקרא רחוב הדגל ברובע המוסלמי - באזור הגיא. רחוב הדגל - היא סימטה מתעקלת, המחברת את רחוב מעלות המדרשה מדרום ורחוב ויה-דולרוזה בצפון, החצר היתה - בערך במחצית הסימטה מצד ימין - מכיוון ויה דולרוזה, עורך העתון בשנים אלה היה ר' ישראל דב פרומקין - אביו של השופט גד פרומקין - השופט היהודי היחיד בבית המשפט העליון של ממשלת המנדט.

הופעתו הראשונה של החבצלת היתה בשנת תרכ"ג (1863). הופיעו אז מספר גליונות ולאחר מכן אסרו השלטונות הטורקים את פרסומם של "החבצלת" ו"הלבנון". "החבצלת" היה בטאון החסידים ואילו "הלבנון" היה בטאונם של הפרושים ומוסדותיהם.

משנת תרל"ד ואילך היה הרי"ד פרומקין עורכו היחיד של העתון. כאשר המערכת והדפוס שכנו בבית המתואר לעיל וכן גרה בבית זה משפחת רי"ד פרומקין.

העתון נועד לישוב בארץ וליהודים בתפוצות "הצמאים לחדשות מארץ ישראל ומהקהילות היהודיות במזרח הקרוב והרחוק". החבצלת נחשב כאבי העתונות העברית בארץ.

י"ד פרומקין שכנויו היה "החבצלת" נלחם בעתון למען הבראת חיי הציבור ולמען הפצת השכלה בישוב (כמובן על טהרת הקודש).

החל משנות ה-80 במאה הי"ט עם עליית הבילויים (העליה הראשונה) הטיף "החבצלת" למען פרודוקטיביזציה של הישוב ובעבור ההתישבות החקלאית בא"י.

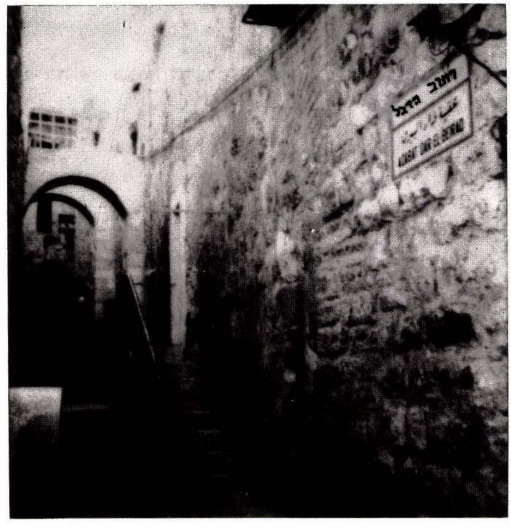
"החבצלת" ככל שאר עתוני ירושלים ראה בעמידה על כבוד הישוב ובהגנה עליו מפני שלטונות הארץ ואוכלוסיתה הנכרית - אחד מתפקידיו החשובים.

בנוסף לעיתון "החבצלת" שכנו באיזור זה מערכותיהם של שני עתונים נוספים והם: "הצבי" בעריכת אליעזר בן-יהודה שאף גר במקום וכן "המסדרונה", כת"ע תורני, בעריכת ר' חיים הירשנזון בנו של ר' מרדכי הירשנזון, שבדפוסו הודפסו העתונים האלה.

השופט גד פרומקין בספרו "דרך שופט בירושלים" מתאר בצורה מרתקת ביותר את החצר של המשפחה ברחוב הדגל. כן מתאר גד פרומקין את דמות אביו כאבא וכעורך העתון, את סדר עבודתו במערכת ובדפוס באותם ימים. הספר מהווה גם מקור מקיף להכרת החיים היהודיים באזור זה בירושלים, וכן מקור להכרת מערכת היחסים עם השכנים הערביים, פרומקין מתאר גם את פעולתם של "יקירי ירושלים" באותם ימים (סוף המאה ה-י"ט ותחילת המאה שלנו).

ר' ישראל דב פרומקין – עורך ה"חבצלת"

רח' "הדגל" בואך מה"ויאדלרוזה" בדרך לחצר ה"חבצלת"

ולהלן קטעים מספרו:

"הבית בו גרנו ושבו נולדתי - שימש גם בית דפוס והיה בנוי תחתיים, שניים ושלישים, אך לא קומה על גבי קומה אלא מעלות מעלות וגגה של הקומה התחתונה משמש חצר לתיכונה, וגגה של הקומה התיכונה חצר לעליונה (ע' 11).

רחוב הדגל - הוא למעשה בקושי סימטה שכללה 4 חצרות. מצד אחד בית המופתי (המנהיג המוסלמי הדתי) וממול "הדיואן"- הבית הגדול של משפחת החוסיינים (אחת המשפחות הערביות המפורסמות). רחוב הדגל נקרא כך כיוון שלפי המתואר הרי מבית החוסינים היו יוצאים הערבים ברב פאר, עם הדגל המפורסם לחגיגות הנקראות "נבי מוסה". בעקבות חגיגות ותהלוכות אלו, באו בדרך כלל הפרעות מצד הערבים ביהודי ירושלים.

החצר הוחזקה ע"י י.ד. פרומקין "בחזקה" מן הואקף (הקדש) של משפחת החוסיינים.

"בוקר בוקר משהגיעה שעת התפילה היה ר' שמואל שמש, (אחד מפועלי הדפוס), שכבר הספיק לפני התפילה לעשות את הסיבוב הראשון בבתי הדאר בעיר, יוצא לחצר ומכריז בקול: דאוענען (לתפילה) והיה אבא הולך משולחן עבודתו שלמעלה ויורד לתפילה. פעמים כבר הגיעה שעת התפילה ועדיין לא התכנסו עשרה למניין. והיו מתחילים בלי "קדיש דרבנן". ואני הייתי מבהיל לפני "ברכו" שנים שלושה מפועלי הדפוס כדי להשלים את המניין... בסוף התפילה היה בית התפילה תמיד מלא אנשים - לרב עניים ודכי-רוח, שידעו שזוהי שעת רצון לאבא. בין החלפת תפילין של רש"י בתפילין של רבינו תם היו שוחריו מוצאים אצלו אוזן קשבת ונענים בתמיכה, נדבה או עצה."

ולהלן באים בספר תיאורים מלבבים ומיוחדים במינם על מעשי החסד, שהיה עושה פרומקין עם בני ירושלים בעיר העתיקה.

"פעמיים בשנה לפחות, היתה החצר האמצעית מתמלאת אנשים עד אפס מקום, ובית התפילה נעשה דומה למשרד בערבי פסחים ובימות החורף הקשים.קודם החג היה אבא מחלק מצות לעניים, והיה מקיים מצווה זו בעצמו לפרטי פרטיה. רשימת הזכאים לתמיכה השמורה מן השנה הקודמת תוקנה, והושלמה, ואבא, שהיה יודע ומכיר כל אחד בשמו ובשם משפחתו היה עומד בפתח בית התפילה ומגיש לכל מי שנקרא בשמו, פתקה על רוטל, או חצי רוטל מצה, הכל לפי האיש ומצב משפחתו. בפתקאות היו מקבליהן הולכים אל מאפית המצות של מייטא

בקצה ה"מיידאן", בדרך לבתי מחסה, ומקבלים את המצות שהיה אבא מקפיד על טיבן והולך לשם ומשגיח על אפייתן. ופעמים היה אבא מוסיף למצות גם פתקאות ליין ל"ארבע כוסות", כתובות לשלמה שיינקר המוזג ברחוב חברון.

ושוב בעצומם של ימי החורף נעשה בית התפילה דומה למשרד, והחצר הומיה כשעניים מרודים ודלת העם בדירותיהם הפרוצות קופאים מקור, היה אבא מאספם ומחלק להם פתקאות לפחמי עץ שהיה עליהם לקבלם מהמחסנים שאגר בעונת הקיץ"(עמ' 12-13).

ועוד קו להשלמת התמונה על "החצר" והווי הימים ההם:

"במרתף (של החצר) היתה תנועה רבה בימי אלול, כשהיו דורכים בו את הענבים ליין אבא היה מזמין כמה קנטרים של ענבים, ממיטב ענבי חברון, ודורכים מומחים היו מוזמנים ובאים על גיגיותיהם וכליהם, חולצים את נעליהם ופושטים את גרביהם, רוחצים רגליהם לנקיון, ומוציאים בדריכת רגליים את העסיס השוטף, לשד הענבים, מזגיהם, ותירוש זה נכנס לחביות המוכנות לכך, משך כמה וכמה שבועות היו יוצאים ונכנסים למרתף בשביל לפקח על מהלך התסיסה, עד שהגיעה השעה לחתום את החביות בגמר התסיסה, וכך היה אבא מכין לביתו ולאורחיו ולבאי בית תפילתו, מלאי של יין לכל ימות השנה: יין לבן ויין אדום, יין מתוק ויין חמוץ ורק חבית קטנה אחת היה מביא מן החוץ - יין מלגה, שבא מיקב ראש פינה... בכל יום ו' היינו יורדים אל המרתף למלא בקבוקי יין לכבוד שבת (עמ' 11-12).

יצויין כי פרומקין באמצעות עתונו, עזר ליהודי תימן שעלו ארצה באותן שנים. דרך הבטאון הקים פרומקין בשנת תרמ"ד (1884) - יחד עם עוד מספר מעסקני ירושלים את שכונת "עזרת נידחים" בכפר השילוח עבור בני העדה התימנית.

בסוף ימיו עזבו י"ד פרומקין ובני משפחתו את ביתם בירושלים שבין החומות, היה זה כאשר נוסדה השכונה "זכרון משה" (תרס"ח-1908), אך לא ברצון רב עזב את העיר העתיקה, בעיקר השפיעו עליו בני ביתו.

פרומקין ומשפחתו עברו לגור ל"זכרון משה" ובה בילה את שנותיו האחרונות.

חבצלת

HABAZELETH

מִבַּשֶּׂרֶת צִיּוֹן

מחיר לשנה בארץ טורקי 4
מאנ׳ידי כסף, בעסטרייך 8
פלארין, בצרפת 20 פראנק,
בבריטניא ואמעריקא לירא
שטערלינג, ברופיא 10 רו״כ

מחשן להודיע רבו׳ מה לשובתו
עליו לשלם בעד כל שורה גרוש
וחצי, מחיר עלה אחת פיאסטער
וחצי, המאסף התומים יקבל עשרה
למאה סטנבים בלתי חפשים

מכתב עתי יוצא לאור בכל שבוע יבשר וישמיע כל דבר הדרוש לחפץ לבב איש יהודי.

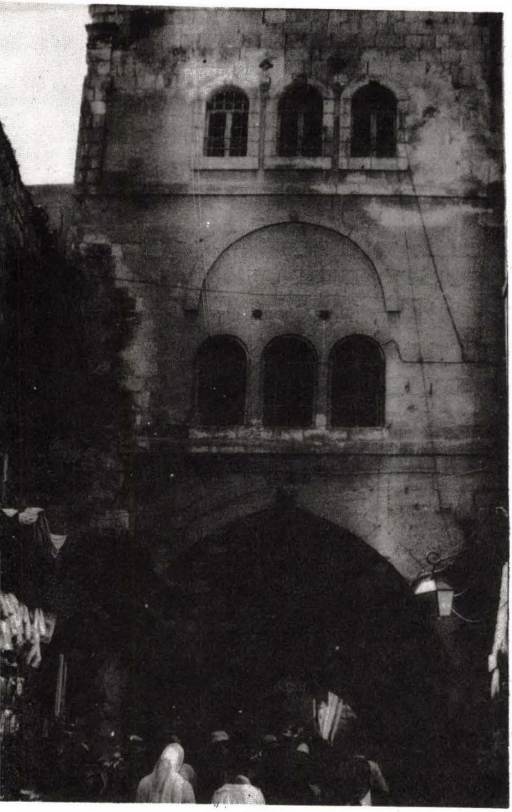
מאת

ישראל דוב פֿרומקין

JÉRUSALEM 7 April 5659. ירושלם, כ״ז ניסן התרנ״ט.

עַל הַר־גָּבֹהַ עֲלִי־לָךְ מְבַשֶּׂרֶת צִיּוֹן הָרִימִי בְכֹחַ קוֹלֵךְ מְבַשֶּׂרֶת יְרוּשָׁלַם הָרִימִי אַל תִּירָאִי וגו׳ (ישעיה מ׳ ט׳).

תוכן הענינים.— ירושלם. אבל כבד. יקרא דשכבי. קאנסט. אימיר. פאלוניק היהודים בפרס. תרלב״י. ח״ש. ציון לזכר עולם. מודעה. שלשה כתרים. ציצים פרחים.

ירושלם.

הוה על הוה, הושל עלינו להשמיע בשביע חזה, כי קרא ה׳ לבכי ולמספד בשערי ירושלם.

ביום השלישי לחודהם״פ נוע ויטת וילך עירוי הנביר המצוין נודע לשם, ר׳ משה ב״ר ראובן וויטענבערג, מילידי ווטעבסק אשר ברוסיא, אשר זה בשמנה עשרה שנה אוה את ירושלם למושב לו. הוא היה איש עשיר ורב אוצרות, בר אריין ובר אבהן, קרא הרבה ושנה הרבה, ופקח נדול במילי דעלמא, ואך דוע חולי הקמצנות במדה נפרזה למאד; מסל תבנית האיש אשר עליו נשא הקהלה את דברו (קהלת ו׳ ב׳) איש אשר יתן לו האלקים עושר ונכסים וכבוד וגו׳ ולא ישליטנו האלקים לאכול ממנו . . . זה הבל וחלי רע הוא. עלול היה האיש הזה להמנות בין מאושרי תבל, ולהאשיר מאות משפחות אתו, אך ה׳ לא השליטו על הונו, ויהי אך שומר נאמן לשמור את עשרו לבעליו . . . כדרשת חז״ל (זוה״ק בשלח) על המקרא יש רעה חולה: „כל ארחוי כשכיב מרע, דלא אכיל ולא שתי, ולא קריב לממוני׳ ולא אפיק מניה ונטיר לי׳ עד דהוא יפוק מעלמא ויהי אחרא ויטול לי׳ **דהוא בעליו.**

בן שבעים ושש שנה היה המנוח ז״ל במותו, ולא הניח אחריו צואה איך לחלק את הונו הרב האצור בבתי הבאנק אשר בכפ״ם, ואך את הבתים אשר קנה ובנה פה ירושלם הקריש בחייו בערבאות ממשלת הארץ כי לא ימברו ולא ינאלו, והכנסותיהם היונה השנה ושלשים למאה לקרוביו וא׳ וששים למאה להחזקת ישיבה, ולבתי חסר שונים בעירנו. הכנסות הבתים העלולה לערך שבעה אלפים פראנק לשנה ואחר נכוי מכס הממשלה והקוני דבתים ישאר לצדקה וחסר קרוב לארבעה אלפים פראנק לשנה, יי״ו יודוהו טובים, וצדקתו זאת לעד העמוד.

דברי הספד על מות ר׳ משה ויטענברג **שהודפסו** בעתון הירושלמי המפורסם ה״חבצלת״ מכ״ז ניסן תרנ״ט (1899).

בית ר׳ משה ויטענברג ברחוב הגיא.
(צלם: נחום טוחמן).

טז. בתים ומוסדות יהודיים ברובע המוסלמי בירושלים העתיקה

ביבליוגרפיה נבחרת

א. יהודים ומוסדות יהודיים ברחוב השלשלת

1. דוד ילין: "ירושלים של תמול" - כרך א'
2. ח. המבורגר: "שלשה עולמות" - חלק ב'
3. השופט גד פרומקין: "דרך שופט בירושלים"
4. יעקב יהושע: "ילדות בירושלים" - כרך ג'
5. יערי פולסקין: "חולמים ומגשימים" - הפרק על נ. שטראוס.

ב. בנין ה"מחכמה" על יד "שער השלשלת"

1. פרק חדש בתולדות "הכותל המערבי" משרד הדתות תשל"ג
2. משה ריישר: "שערי ירושלים"
3. גד פרומקין: דרך שופט בירושלים

ג. בנין הכולל "שומרי החומות" ברחוב הגיא

1. מנחם שוב: מאמר בעתון המודיע י"ט באייר תשל"ח
2. ש.ז. זוננפלד "האיש על החומה" - כרך ב'
3. י. פרס "רבעון ירושלים" תש"ט - המאמר "אם אשכחך ירושלים".
4. שנתון "היכל שלמה" תשל"ט - מאמר על רחוב חברון של א.ר. מלאכי.

ד. חצרו של ר' משה רכטמן - ברחוב מעלה חלדיה

1. ח. המבורגר: "שלשה עולמות" - כרך ג'
2. ד"ר א. שושן: "ירושלים עירי"

ה. חצר ר' מנדל ראנד ברובע המוסלמי

1. חצר מ. ראנד - מאמר בשבועון "פנים אל פנים" ז' תשרי תשי"ט
2. א"ר מלאכי: הישוב היהודי ברחוב חברון "שנה בשנה" היכל שלמה תשל"ט.
3. בצלאל לנדוי: הישוב החסידי בירושלים, מחניים, תשכ"א.
4. ח. המבורגר: "שלשה עולמות" - כרך ב'.
5. ד"ר א. שושן: "ירושלים עירי", תשמ"א-1981.

ו. חצר הרב מ. י. לייב דיסקין "הרב מבריסק" ברחוב הסאריה

1. יצחק שריון: "זכרונות"תש"ג
2. הרב משה בלוי: על חומותיך ירושלים, הוצאת "נצח" תשכ"ח
3. א. ביר: מוסדות תורה וחסד ברובע המוסלמי, בירושלים העתיקה
4. יהושע ילין: "זכרונות לבן ירושלים" - תרפ"ד
5. יוסף שיינברגר: ספר "עמוד אש" - ה"שרף" מבריסק.
6. ש.ז. זוננפלד: "האיש על החומה" - כרך א'

ז. המרחץ "חמאם אל עין" - ברחוב הגיא

1. יעקב יהושע: בתי המרחצות בעיר העתיקה - "ירושלים של אתמול"
2. י. פרס: מאה שנה בירושלים

ח. "בית מדרש העגונה" ברחוב הסאריה

1. שנה בשנה, היכל שלמה, מאמר של א"ר מלאכי על הישוב היהודי ברחוב חברון.
2. גד פרומקין: דרך שופט בירושלים.
3. יצחק צ'ינגל: מורה דרך למקומות הקדושים.

ט. בית ועד עדת המערבים ברחוב חלדיה

1. א. ביר: מוסדות תורה וחסד ברובע המוסלמי בירושלים העתיקה, תשל"ד
2. א.מ. לונץ: לוח ארץ-ישראל תרס"ט, תרע"ד
3. גרשון גרא: חמדת אבות (1982)
4. יעקב אלעזר: הרובע היהודי בירושלים העתיקה
5. פ. גרייבסקי: מגנזי ירושלים תר"צ, חוברת ב'
6. עתון "מעריב" ה' כסלו תשמ"ד - מאמר מאת א. באום "חלוצים בשער הפרחים"

י. רחוב "שער הברזל" והישוב היהודי בסביבה

1. חוברת "המורה לצדקה" של עדת המערבים - תרס"ג
2. י. פרס: מאמר "אם אשכחך ירושלים" ברבעון "ירושלים" תש"ט.

יא. חצר ר' פישל לאפין ברחוב שער המשגיח

1. פ. גריבסקי: חוברת על ר' פישל לאפין תרצ"ב
2. ד"ר א. שושן: ירושלים עירי
3. גד פרומקין: דרך שופט בירושלים
4. ישעיהו פרס: מאה שנה בירושלים
5. א"ר מלאכי: "רחוב חברון והסביבה" שנתון היכל שלמה, תשל"ט
6. פ. גרייבסקי: "בנות ציון וירושלים".

יב. חצרו של ר' משה ויטנברג ברחוב הגיא

1. ר' משה בלוי: "על חומותיך ירושלים".
2. יצחק שריון: "זכרונות" תש"ג
3. אהרן בי"ר: מוסדות תורה וחסד ברובע המוסלמי

יג. חצר המערכת והדפוס של "החבצלת" בעיר העתיקה

1. גד פרומקין: דרך שופט בירושלים
2. מבחר כתבי י.ד. פרומקין, הוצ' מוסד הרב-קוק תשי"ד.

הביא לדפוס: שמעון ברמץ